

doi Codicology and Critique of Correction of the Book Al-Kashkul by Sheikh Bahā' i

 Akbar asad alizadeh¹

Submitted: 2⁹ -V- 2023 Revised: 10 -12- 2023 Accepted: 18 -12- 2023 Published: 22 -9- 2024 pp.5-37

Abstract

The Book Al-Kashkul is written by Bahā' al-Dīn Muhammad 'Amilī known as Sheikh Bahā' i. This book is one of the valuable and precious works of Sheikh Bahā' i and is considered as a mirror of his knowledge and inspiration. According to the researches, the date of its writing was between 988 and 1029 AH and has been organized in a collection of five sections which include various scientific terms in an irregular format in verse and prose in Arabic and Persian, a mixture of the hadiths of the Holy Prophet (PBUH) and the infallible imams, philosophical, theological, ethical, mystical, exegesis, hei'at (traditional astronomy), astronomy texts, geometric proofs, syntactical rules, anecdotes, historical materials, poems, etc. and nearly a hundred manuscripts of this book have been identified so far. Examining the manuscripts shows that this book is accompanied by a lot of confusion and disorganization in terms of the text, such that most of its manuscripts are not consistent and harmonious in terms of arrangement, and there is no proper logical order in these manuscripts. In addition to the descriptions of the content of the book and the brief introduction of the author and the genealogy of Kashkul, this study, through a descriptive-analytical method, seeks to examine the features of the selected manuscripts, of this work in terms of the text, the composition of the content, the features of the new correction, and the shortcomings of its former correction.

Keywords: Sheikh Bahā' i, Kashkul, codicology, critique, correction, contrastive analysis.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](#). This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

1. Assistant professor and head of the Center for the Revival of Islamic Artifacts. Islamic Science and Culture Research Institute. Qom. Qom. Iran. – A.asad@isca.ac.ir.

References

- A Group of Authors (2010). Literature, Language and Academic Writing, Tehran: Aron.
- Aameli, Baha' al-Din Muhammad (1442 AH). Al-Kashkul, Encyclopedia of Sheikh Baha' al-Din al-Aameli / 15.
- Aameli, Baha' al-Din Muhammad (1442 AH). Al-Kashkul, Encyclopedia of Sheikh Baha' al-Din al-Aameli / 17.
- Aameli, Baha' al-Din Muhammad (1442 AH). Al-Kashkul, Encyclopedia of Sheikh Baha' al-Din al-Aameli / 18.
- Afandi Isfahani, Mirza Abdollah (2022). Riyaz al-Ulama wa Hayad al-Fudala, Qom: Khayyam.
- Ameli, Baha' al-Din Muhammad (1983). Al-Koshkool. Beirut: Aalamy.
- Ameli, Baha' al-Din Muhammad (2021). Al-Koshkool, Encyclopedia of Sheikh Baha' al-Din Al-Ameli/14
- Ameli, Baha' al-Din Muhammad (2021). The Encyclopedia of Sheikh Baha' al-Din Al-Ameli. Prepared and researched by: Center for the Revival of Islamic Works, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture.
- Amin, Seyyed Mohsen (2023). A'yan al-Shi'a, edited by Hasan Amin. Beirut: Dar al-Taaruf lil-Matbu'at.
- Anvar, Seyyed Abdollah (1978). Catalog of Manuscripts of the National Library. Tehran: National Library Publishing.
- Arzi, Abu al-Wafa bin Omar (1987 AD). Mines of Gold in the Honorable Figures of Aleppo, Study, Edited by: Abdullah al-Ghazali. Kuwait: Dar al-Aruba Library.
- Azarandesh, Azartash (2013). Contemporary Arabic-Persian Dictionary, Tehran: Nashr Ney.
- Bahrani, Yusuf (1965). Lu'lu'at al-Bahrain fi al-Ijazah li-Qurati al-Ayn, Najaf: Dar al-Nu'man.
- Bilyani, Taqi al-Din Muhammad Ouhadi Hosseini (2010). Arafa al-Ashiqin wa Arsat al-A'arifin, edited by Zabihullah Sahebkar and Ameneh Fakhr Ahmad, Tehran: Mirath Maktub and the Library of the Islamic Consultative Assembly.
- Danesh-Pazuh and Manzavi, Mohammad Taqi and Ali Naqi (1977). Catalog of the Sepahsalar Library. Tehran: University of Tehran.
- Dara'iti, Mostafa (2018). Dictionary of Iraqi Manuscripts, Tehran: The Organization of Documents and the National Library of the Islamic Republic of Iran in collaboration with the Kashif al-Ghita Institute in Najaf Ashraf.
- Daraity, Mostafa (2010). A Catalog of Manuscripts of Iran (Dena), Tehran: Library Museum and Center for Documentation of the Islamic Consultative Assembly.

- Daraity, Mostafa (2010). A Catalog of Manuscripts of Iran (Fankha), Tehran: Library Museum and Center for Documentation of the Islamic Consultative Assembly.
- Dekhoda, Ali Akbar (1994). Dictionary, under the supervision of: Seyyed Jafar Shahidi and Mohammad Moein. Tehran: Rowzaneh.
- Har al-Amili, Muhammad bin Hasan (2006). Amal al-Amal, edited by Seyyed Ahmad Hosseini. Baghdad: Maktabat al-Andalus.
- Hosseini Ashkouri, Seyyed Ahmad (1982). Tarajim al-Rijal, Qom: Daleel Ma.
- Hosseini Ashkouri, Seyyed Ahmad (2005). Catalog of Manuscripts of the Center for the Revival of Islamic Heritage. Qom: Kowsar.
- Hosseini, Zia al-Din Yusuf bin Yahya (2020). Nasmāt al-Sahar bi Dhikr man Tashayya wa Shi'r, edited by Kamil Salman Jabouri. Beirut: Dar al-Mu'arikh al-Arabi.
- Ishfahani, Mohammad Youssef (1993). The Celestial Paradise (Iran in the Safavid Era), edited by Mir Hashim Mohaddis. Tehran: Afshar Endowment Foundation.
- Khafaji, Shahab al-Din Ahmad bin Muhammad bin Umar (2007). Rayhanat al-Alba wa Zahrat al-Hayat al-Dunya. Edited by Abdul Fattah Muhammad al-Haloo.
- Madani, Sayyid Ali Khan (1905 AD). The Essence of the Era in the Merits of Poets in Egypt, Cairo.
- Majlisi, Muhammad Taqi (1413 AH). Rawdat al-Muttaqin in the Explanation of Man La Yahduru al-Faqih, Qom: Kushanpour Islamic Cultural Institute.
- Mirza Muhammad Baqir Khonsari (1392 SH). Gardens of the Paradises in the Conditions of Scholars and Sayyids, Edited by: Asadullah Ismailian. Qom: Ismailian Library.
- Modarres Tabrizi, Muhammad Ali (1374 SH). The Fragrance of Literature in the Biographies of the Notables by Kunya and Title. Tehran: Khayyam.
- Mohibbi, Muhammad (n.d.). Summary of the Impact in the Notable Figures of the Eleventh Century. Beirut: Dar al-Sadr.
- Mo'in, Muhammad (1381 SH). Persian Dictionary (Intermediate), Tehran: Sepehr.
- Monshi, Iskandar Beg (1377 SH). History of the Abbasid World-View. Edited by Muhammad Ismail Roudvani, Tehran: Dunya-ye Ketab.
- Nafisi, Ali Akbar (n.d.). Nafisi Dictionary. Tehran: Khayyam Bookstore.
- Najji Nasrabadi, Sayyid Mohsen (1387 SH). Bibliography of Sheikh Baha'i, Mashhad: Foundation for Islamic Research of the Astan Quds Razavi.
- Nasiri, Malih (1370 SH). Islamic Office: The First Step in Designing Illumination and Miniature. Tehran.
- Nouri, Mirza Hussein (1415 AH). Conclusion of Mustadrak al-Wasa'il, Edited by: Qom: Al-Bayt Foundation for Reviving Heritage.
- Qummi, Sheikh Abbas (1385 SH). The Beneficial Benefits in the Conditions of the Scholars of the Ja'fari Sect, Edited by: Nasir Bagheri Bidahindi. Qom: Bustan Ketab.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Rahnavard, Zahra (2007). The History of Iranian Art in the Islamic Period, Book Decoration, Tehran: Organization for Studies and Compilation of Humanities Books of Universities (SAMT).
- Sadraei Khoei, Ali (1997). A List of Manuscripts of the Library of the Islamic Consultative Assembly. Qom: Office of Advertising.
- Sediqi Isfahani, Zahra; Najarpour Jabari, Samad; Khajeh Ahmad Attari, Alireza (2017). Comparison of Illuminations of Three Copies of Qurans from the Qajar Period with Emphasis on Their Visual Features. Scientific-Research Journal of Comparative Art Studies, 7(14), 83-99.
- Sharifi, Mohammad (2008). A Culture of Persian Literature, Tehran: Moein.
- Shima, Siros (1996). A Culture of Prosody, Tehran: Ferdows.
- Stuart, Devin G. (1985). Sheikh Baha'i and His Koshkool, translated by Hossein Masoumi Hamadani, Journal of Knowledge Publication, No. 3, Year 11, pp. 44-47.
- Tabrizi, Mohammad Hossein bin Khalaf (1982). Burhan Qati, Tehran: Amir Kabir.
- Talawi Damashqi, Darwish Muhammad ibn Ahmad (1983). The Incidents of the Palace in the Dialogues of the Era, edited by Muhammad Mursi Khuli, Beirut: Alam Al-Kutub.
- Zanafi, Saeed (2003). The Detailed Dictionary of Arabic and Loanwords, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah.

doi نسخه‌شناسی و نقد تصحیح کتاب «الکشکول» اثر شیخ بهاییاکبر اسد علیزاده^۱

از صفحه ۵ تا صفحه ۳۷ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

چکیده

کتاب «الکشکول» نوشته بهاء‌الدین محمد عاملی، معروف به شیخ بهایی (۹۵۳-۱۰۳۰ق) است. این کتاب یکی از آثار ارزشمند و گران‌سنگ شیخ بهایی دانسته شده و آینه‌ی معلومات و مشرب ایشان محسوب می‌شود. بر پایه پژوهش‌های انجام‌شده تاریخ‌نگارش آن در بازه زمانی ۹۸۸ تا ۱۰۲۹ق در مجموعه‌ای پنج‌جزئی با عبارت‌های گوناگون علمی به صورت نامنظم در قالب نظم و نثر به عربی و فارسی آمیخته‌ای از احادیث پیامبر اکرم و ائمه معصومین علیهم السلام، نوشته‌های فلسفی، کلامی، اخلاقی، عرفانی، تفسیری، هیئت، نجوم، براهین هندسی، قواعد نحوی، حکایات، مطالب تاریخی، اشعار و غیر اینها سامان یافته است، نزدیک به صد نسخه بر این کتاب شناسایی شده است، بررسی نسخه‌ها نشان می‌دهد که این کتاب از جهت متن با انبوهی از آشفستگی و نابسامانی همراه است، به گونه‌ای که اکثر نسخه‌های خطی آن از نظر چینش باهم همخوانی نداشته و هماهنگ نیستند، نظم منطقی مناسبی میان این نسخه‌ها حکم فرما نیست. این پژوهش افزون بر توضیحاتی که در باره محتوای کتاب و معرفی اجمالی مؤلف و تبارشناسی کشکول دارد در تلاش است به روش توصیفی - تحلیلی ویژگی‌های نسخه‌های گزینش شده این اثر را از جهت متن و ترکیب محتوا و ویژگی تصحیح جدید و کاستی‌های تصحیح سابق آن را مورد بررسی قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: شیخ بهایی، کشکول، نسخه‌شناسی، نقد، تصحیح، مقابله.

Cite this article: Asadalizadeh, Akbar. (2024). Codicology and Critique of Correction of the Book Al-Kashkul by Sheikh Bahā' i Abstract. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-2, 5-37.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.408470.1096>

۱. استادیار و رئیس مرکز احیای آثار اسلامی. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. قم. قم. ایران. A.asad@isca.ac.ir

۱. مقدمه

اهتمام بر تحقیق، تصحیح و انتقان پژوهش‌های تراثی و بازسازی نسخ خطی و آثار برجای مانده از اندیشمندان گذشته از ظریف‌ترین و دشوارترین نوع پژوهش است که مصحح تلاش می‌کند متن صحیح، متقن و به‌دوراز غلط‌های املائی، ویرایشی و علمی را با بهره‌مندی از بهترین روش‌های روز تصحیح به صحت و اصالت نخستینش بازگردانده و جهت استفاده به جامعه علمی ارائه دهد. یکی از آثار ارزشمند و پرفایده، کتاب کشکول شیخ بهایی است. تصحیح این اثر علاوه بر اهمیت تاریخی و نسخه‌شناسی می‌تواند در بردارنده اطلاعات مهمی از شیوه تفکر و متدولوژی علمی شیخ بهایی و شناخت چهره علمی او در زمینه تفسیر، کلام، ریاضیات، هیئت، نجوم، فن شعر و حکمت بسیار مفید باشد. این کتاب به زبان عربی و فارسی در قالب نثر و نظم در پنج جزء نوشته شده است، شیخ بهایی با نگارش آن، اثری به سبک جدید در حوزه نگارش کتاب پایه‌گذاری کردند، ظاهراً قبل از شیخ بهایی همچون روشی در نوشتن کتاب مرسوم نبوده است، هر چند مجموعه‌هایی پیش از آن - مانند لطائف الطوائف نوشته علی صفی (۸۶۷-۹۳۹ ق)؛ جوامع الحکایات ولوامع الروایات نوشته محمد بن محمد عوفی (... - ۷۳۰ ق)، جنگ تاج‌الدین احمد وزیر، و... - نوشته شده بود؛ ولی به نام کشکول مطرح نبودند و این چنین مورد توجه قرار نگرفته بودند، شیخ بهایی نخستین بار این شیوه کتاب‌نویسی را ابداع کرد، و مورد توجه علما و نویسندگان قرار گرفت، و به همین جهت کشکول شیخ بهایی سبب پیدایی کتاب‌های بسیاری - بیش از ۶۰ مورد - به نام کشکول، چننه، سفینه، گنجینه، جنگ و... شده است. در حال حاضر هفده چاپ و هشت ترجمه از کتاب کشکول ارائه شده است. اما به علت نبود نظم منطقی و عناوین مناسب مطالب آن، دسترسی به آن‌ها آسان نبوده است. اما در تحقیق جدید این اثر - که توسط مرکز احیای آثار اسلامی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی قم انجام در سال ۱۴۰۱ ش در ضمن موسوعه بهاء‌الدین عاملی با شش نسخه خطی تحقیق و به چاپ رسیده است - با شماره‌بندی فرازاها و عنوان‌گذاری مطالب این مشکل برطرف شده است.

۲. پیشینه پژوهش

کتاب کشکول شیخ بهایی تاکنون ۲۶ بار متن عربی و بیش از ۲۰ نوبت ترجمه فارسی آن به صورت گزیده به چاپ رسیده است (ناجی نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۴۸۰-۴۹۳). اما تا کنون ترجمه‌ای دقیق و کامل علمی از آن عرضه نشده

است و تحقیق و تصحیح مناسبی در خور این اثر ارزنده ارائه نشده بود، تنها چاپ اخیر آن با یک نسخه خطی توسط سید محمد معلم تصحیح و در المكتبة الحیدریة، قم در سال ۱۳۸۵ شمسی به چاپ رسیده است. اما بحمدالله در چاپ جدید با تلاش فراوانی سعی شده است تحقیق و تصحیحی مناسب و در خور این اثر ارائه شود و تا کنون تنها دو مقاله به شرح زیر در باره کشکول نوشته شده است:

- کاسب، عزیزالله (۱۳۸۶ ش) مقاله‌ای به‌عنوان «کشکول نیاز و ره‌آورد اهل راز» مقدمه‌ای بر ترجمه کتاب کشکول نوشته شده است، ابتدا ضمن اشاره به سابقه‌آشنایی خود با کشکول و بررسی ترجمه‌های آن مختصری به زندگینامه شیخ بهایی و به بعضی از کاستی‌های محتوای کشکول پرداخته است، در ادامه تعداد ۲۹ اثر به نام کشکول را نام می‌برد که پس از کشکول شیخ بهایی نوشته شده است، و در پایان به تعداد چاپ کتاب کشکول و اشکالات برخی از چاپی آن می‌پردازد.

- استوارت، دویم جی (۱۳۶۴ ش) ترجمه حسین معصومی، مجله نشر دانش، سال ۱۱، شماره ۳. در رساله ابتدا به تقسیم مجلدات کشکول اشاره کرده، و در فصل سوم با عنوان «وضع فعلی متن کشکول» و در فصل پنجم و ششم با عنوان «منبع عربی کشکول» این کتاب را مورد بررسی قرار داده و در پایان مختصری به زندگینامه شیخ بهایی و برخی از آثار منسوب ایشان می‌پردازد. بدین ترتیب نوشته‌های یاد شده از حیث روش و محتوا فاصله زیادی با پژوهش حاضر دارد.

۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

احیای آثار مکتوب باقی‌مانده از علمای سلف سرمایه ارزشمند علمی، فکری و دینی است که از یک سو زیر بنای اندیشه، اخلاق، اعتقادات، احکام شریعت و تکالیف دینی جامعه اسلامی است و از دیگر سو منشأ تمدن اسلامی و نماد هویت دینی و فرهنگی مسلمانان به شمار می‌آید. با توجه به شرایط زمانی و ضرورت‌های نوین پژوهشی و نیاز روزافزون دانش‌پژوهان و محققان علوم اسلامی، حوزه‌های علمی و مراکز علمی و پژوهشی برای دستیابی به سرچشمه‌های زلال معرفت دینی و شناخت رهبران و متفکران و اندیشه‌های آنان، بازسازی میراث علمی دینی باهدف بازسازی انتقادی متون اساسی شیعی زمینه‌سازی و بهره‌گیری از ذخائر علمی در پاسخ به نیازهای معرفتی و دینی روز، شناخت اندیشه‌های متفکران و اندیشمندان شیعه و تعظیم و تکریم از ایشان را به ارمان می‌آورد. بدین ترتیب شناساندن و سپس تصحیح، تحقیق، تنقیح، و نشر آثار آن بزرگان برای تسهیل دستیابی به منابع تفکر و اندیشه دینی ضرورتی انکارناپذیر است. در حقیقت یکی از راه‌های آگاهی از پیشینه

تاریخ و تمدن هر کشوری و شناخت اندیشه‌ها و سلوک فکری اندیشمندان گذشته احیای متون آثار مکتوب به‌جامانده از آنان است که یکی از اندیشمندان مؤثر در این عرصه بهاء‌الدین محمد عاملی معروف به شیخ بهایی است. آثار ارزشمندی از ایشان به‌جامانده است که کتاب کَشکول یکی از آن است.

۴. روش پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل محتوا به شیوه توصیفی - تحلیلی و با رویکردی روشمند و منطقی انجام شده که شامل معرفی اجمالی مؤلف، نسخه‌شناسی و تبیین ویژگی‌های نسخه‌ها گزینش شده برای تصحیح جدید، و سپس تحلیل درون‌مایه اثر و ویژگی‌های زبانی آن، و در ادامه نقد تصحیح سابق و بیان نمونه‌هایی از اشکالات و کاستی آن، و همچنین تبیین ویژگی‌ها و امتیازات تصحیح جدید است. در این تحقیق با روش یاد شده به پرسش‌های در زمینه ویژگی‌های ظاهری و محتوایی نسخه‌های گزینش شده، ویژگی‌های زبانی این اثر، و امتیازات تصحیح جدید و کاستی‌های تصحیح سابق پاسخ داده می‌شود.

منابع نسخه‌شناسی این تحقیق عبارت‌اند از: کتاب‌شناسی شیخ بهایی نصرآبادی؛ فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (فن‌ها) و معجم المخطوطات العراقية از درایتی؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی از انوار؛ فهرست کتابخانه سپه‌سار از دانش پژوهی و منزوی، فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیای میراث اسلامی از حسنی و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی از صدرایی خوئی.

۵. بحث و بررسی

۵-۱. معرفی اجمالی شیخ بهایی

بهاء‌الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد عاملی، معروف به شیخ بهایی (۹۵۳ - ۱۰۳۰ ق) از چهره‌های درخشان و مفاخر تاریخ‌ساز جهان تشیع است که در دوره صفوی می‌زیست، ایشان به‌عنوان اعظم فقها و مجتهدین از طرف شاه‌عباس صفوی به شیخ‌الاسلامی برگزیده شد (ر.ک: منشی، ۱۳۷۷: ۱: ۲۴۶-۲۴۷)، از شیخ بهایی - به جز وقفیات، اجازات، انشاءات و اشعار دوبیتی، در حدود ۳۰۸ اثر قلمی قطعی‌الصدر (۱۹ مجلد کتاب، ۳۲ مورد رساله، ۱۷ مورد تعلیقات و شرح، ۱۷۸ مورد فوائد (یادداشت)، ۱۷ مورد لغز، ۱۴ مورد مثنوی‌هایی کوتاه و مفصل فارسی، و ۳۱ قصیده عربی) بیش از ۸۰ مورد منسوب به ثبت رسیده است. در تذکره‌ها و تراجم زیادی شرح حال شیخ بهایی به تفصیل و اجمال بیان شده است. در این میان کتاب سانحات دمی القصر نوشته درویش محمد بن احمد طالوی

دمشقی (۹۵۰-۱۰۱۴ ق)، از کهن‌ترین منبعی است که در آن به شرح حال شیخ بهایی پرداخته شده است. این کتاب تنها اثر عربی است که در زمان حیات مؤلف نگاشته شده است، طالوی گزارشی از سفر شیخ بهایی به بیت المقدس، مصر و ایران را آورده و از شیخ بهایی به عنوان شیخ فاضل افضل، عارف اکمل، حبر نحیر و شخصیتی دارای علم کثیر یاد می‌کند (ر. ک: طالوی، ۱۴۰۳: ۲: ۱۲۹-۱۳۲). تعدادی از منابع بعدی، بخش عمده‌ای از مطالب کتاب خود را بطور مستقیم از این کتاب نقل کرده‌اند، بدین ترتیب گزارش کتاب سانشات، مهم، اصیل و دست اول درباره شیخ بهایی محسوب می‌شود و پس از آن کتاب تاریخ عالم‌آرای عباسی، نوشته اسکندر بیگ منشی متوفای ۱۰۴۳ ق، تاریخ تألیف ۱۱۰۲۵ ق) از کهن‌ترین اثر فارسی در باره شیخ بهایی است که ۵ سال قبل از رحلت ایشان به رشته تحریر درآمده است. نویسندگان این کتاب با وصف شیخ بهایی اشاره‌ای به مصاحبت وی با شهید ثانی کرده و می‌نویسد: شیخ بهایی پس از شهادت شیخ زین الدین به ایران سفر کرد به جهت مراتب فقاقت و اجتهاد از طرف شاه ایران متصدی منصب شیخ الاسلامی گردید (ر. ک: منشی، ۱۳۷۷: ۱: ۲۴۶-۲۴۷) و کتاب عرفات العاشقین و عرصات العارفين نوشته تقی الدین محمد اوحدی حسینی بلیانی (۹۷۳-۱۰۴۰ ق) پس از کتاب اسکندر بیگ منشی دومین اثر فارسی است که در زمان حیات شیخ بهایی نوشته شده است. بلیانی با اشاره به حالات و کمالات شیخ بهایی، او را افضل زمان، اعلم دوران، جامع مجامع دین و دولت، بانی مبانی فقه و حکمت و جمیع فنون هنر دانسته و اظهار می‌دارد: این ضعیف بسیار با شیخ ملازم بودم و استفاده کردم، چه در قزوین و چه در اصفهان. از علما هیچ کس به جامعیت فضیلت و کمال او از عرب بلکه از عجم نیز برخاسته است، در وادی تصوف چون جنید و بایزید، در شریعات چون شیخ جمال الدین و شیخ مفید، در حکمیات مانند بوعلی و فارابی، و در علوم غریبه محمد زکریا و میر غیاث الدین منصور زمان است (ر. ک: بلیانی، ۱۳۸۹: ۲: ۸۲۳-۸۲۹) و بعد از بلیانی، ابوالوفاء بن عمر عرضی (۹۹۳-۱۰۷۰ ق)، در کتاب معادن الذهب فی الأعیان المشرفة بهم الحلب گزارشی از زندگینامه شیخ بهایی ارائه کرده است. در میان منابع کهن، نوشته ابوالوفاء عرضی یکی از آثار مهم درباره شیخ بهایی است که مشتمل بر نکات جدید و مهمی است. (ر. ک: عرضی، ۱۹۸۷: ۱۷۸-۱۸۱) و کتاب خلاصة الأثر نوشته محمد محبی (۱۰۶۱-۱۱۱۱ ق) از جمله آثار قدیمی است که جامع‌ترین اطلاعات را در باره شیخ بهایی از منابع مختلف جمع‌آوری کرده است (محبی، بی تا: ۳: ۴۴۰-۴۴۸). و کتاب‌های: خلد برین، محمد یوسف واله اصفهانی (ر. ک: ۱۳۷۲: ۴۳۴-۴۳۷)؛ سلافة العصر، سید علی خان مدنی (ر. ک: ۱۹۰۵: ۲۸۹-۳۰۲)؛ أمل الآمل، محمد بن حسن حر عاملی (ر. ک: ۱۳۸۵: ۱: ۱۵۵-۱۶۶)؛ نسمة السحر، ضیاء الدین یوسف بن یحیی حسینی (ر. ک: ۱۴۲۰: ۳: ۶۰-۷۶)؛ ریاض العلماء، میرزا عبدالله افندی اصفهانی (ر. ک: ۱۴۰۱: ۵: ۸۸-۹۷)؛ روضات الجنات،

میرزاحمد باقر خوانساری (ر. ک: ۱۳۹۲: ۲: ۳۳۸-۳۴۶ و ۷: ۵۶-۸۴)؛ ریحانة الأدب، محمدعلی مدرس تبریزی (ر. ک: ۱۳۷۴: ۳: ۳۰۱-۳۲۰)؛ الفوائد الرضویة، شیخ عباس قمی (ر. ک: ۱۳۸۵: ۲: ۷۹۰-۸۱۴)؛ خاتمة مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری (ر. ک: ۱۴۱۵: ۲: ۲۱۸-۲۳۵)؛ أعیان الشیعة، سید محسن امین (ر. ک: ۱۴۰۳: ۹: ۲۳۴-۲۴۹) و آثار دیگر که همه این نوشته‌ها به نحوی مطالب آثار کهن را نقل کرده‌اند.

۵-۲. تبارشناسی کشکول

آثار زیادی در خصوص کشکول شیخ بهایی و اهمیت آن، مطالب قابل توجهی را گزارش کرده‌اند. کتاب سانحات دمی القصر نوشته طالوی از کهن‌ترین منابعی است که برخی از اشعار کشکول را به‌عنوان نوشته شیخ بهایی نقل کرده است (طالوی: ۱۲۹-۱۳۲) و پس از آن کتاب تاریخ عالم‌آرای عباسی، نوشته اسکندر بیگ منشی از کهن‌ترین اثر فارسی، ضمن بیان تعدادی (۲۰ مورد) از آثار علمی شیخ بهایی در باره کشکول می‌نویسد: مجموعه‌ای در هفت مجلد از مباحثی دقیق از سخنان، اشعار و حکایت‌های گوناگون از قدما از فنون مختلف بنام کشکول گردآوری شده است. این کتاب دریایی مؤاجی است که آثار فیضانش به همه جا رسیده است (ر. ک: همان: ۲۴۸-۲۴۹). هر چند در این نوشته سخن از هفت مجلد است، اما در حقیقت پنج جلد بیشتر نیست، تا به حال بیش از صد (۱۰۰) نسخه خطی بر کشکول شناسایی شده که هیچ کدام بیش از پنج جزء حکایت نمی‌کند. البته مطالب کتاب اسکندر بیگ - همانند اثر قبلی - اساس بسیاری از شرح حال‌نگاری‌ها درباره شیخ بهایی بوده است. پس از کتاب منشی کتاب عرفات العاشقین نوشته تقی‌الدین محمد اوحدی دومین اثر فارسی است که ضمن اشاره به آثار شیخ بهایی اظهار می‌دارد: تصنیفات و تألیفات علمی شیخ بسیار است، از جمله مجموعه‌ای موسوم به کشکول که حاوی بر جمیع علوم و رسوم است و آن نسخه‌ای که جام جمشیدی و مرآت سکندری از رشک آن تیره و خیره مانده است. نکات غریبه و فقرات نفیسه در آن بسیار مجتمع است (ر. ک: بلیانی، ۱۳۸۹: ۲: ۸۲۳-۸۲۹). و بعد از بلیانی، شهاب‌الدین احمد بن محمد خفاجی (۹۷۷ - ۱۰۶۹ ق) در کتاب ریحانة الالباب به کشکول شیخ بهایی اشاره کرده و در حدود شش صفحه از اشعار کشکول را نقل کرده و اظهار می‌دارد که ایشان آن را مطالعه کرده است، مطالب آن دلگشا و برطرف‌کننده گره‌ها و حل اشکالات است (۱۳۸۶: ج ۱، ۲۰۸) و هم‌زمان با خفاجی، ابوالوفاء عرضی پس از بیان برخی از آثار شیخ بهایی، قصیده فارسی عبدالرحمن جامی را توسط شیخ بهایی به عربی ترجمه شده به‌عنوان یکی از شاهکارهای عربی شیخ بهایی - که در کشکول آمده است - نقل کرده است (ر. ک: عرضی، ۱۹۸۷: ۱۷۸-۱۸۱) و محبی در کتاب خلاصة الأثر ضمن بیان حالات شیخ بهایی به ۲۴ مورد از آثار علمی ایشان اشاره کرده و در باره

کشکول می‌نویسد: در این کتاب مطالبی نادر از علوم مختلف گردآوری شده است و من آن را دو بار مطالعه کرده‌ام (محبی، بی تا: ۳: ۴۴۰-۴۴۸). ایشان در این کتاب به‌عنوان نمونه بیش از هفت صفحه گزیده‌ای از مطالب کشکول را آورده است (همان: ۴۴۸-۴۵۴). سید علی خان مدنی از علمای قرن ۱۲ هجری در کتاب سلافة العصر، ضمن اشاره به کشکول و ۲۲ عنوان آثار دیگر شیخ بهایی در حدود هشت صفحه از اشعار کشکول را نقل می‌کند (مدنی: ۱۹۰۵: ۲۹۱-۳۰۱) ضیاءالدین حسینی هم عصر مدنی در کتاب نسمة السحر، ضمن نقل مطالب فراوانی از اشعار کشکول، این کتاب را مخزن نوادر علوم می‌شمارد (حسینی: ۱۴۲۰: ۳: ۶۱-۷۶) و کتاب‌های تراجم دیگر.

۳-۵. بررسی انتساب کشکول به شیخ بهایی

باتوجه به مطالب گذشته و همچنین ثبت مشخصات قریب به صد نسخه خطی از نسخ کشکول (ر.ک: درایتی، ۱۳۸۹: ۲۶: ۴۰۳-۴۰۹؛ ناجی نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۴۷۷-۴۹۲؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۱۳: ۲۸۴-۲۸۶) و بعلاوه بیان مطالب و ارجاعات شیخ بهایی در داخل متن کشکول به دیگر آثار خود گویای نسبت درست کشکول به شیخ بهایی است. شیخ بهایی در جاهای مختلف کشکول به برخی از آثار خود اشاره کرده و مطالبی از آن را نقل و جهت اطلاع بیشتر به آنها ارجاع داده است. ایشان در جلد اول کشکول از کتاب مخلات^۱، رساله الجوهر الفرد^۲ مطالبی را نقل کرده است (ر.ک: شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۴: ۳ و ۴۱۷). و همچنین از لغزهای مختلف خود مانند: لغز زبده الأصول، لغز نحو و لغز قانون (همان: ۴۱۷ و ۴۱۹ و ۴۲۴) و مثنوی شیر و شکر (همان: ۳۸۸) و قصائدی مانند: قصیده توصیف شهر هرات، قصیده معروف وسیلة الفوز والأمان فی مدح صاحب الزمان (عجل الله فرجه)، قصیده ذریعة النجاة والظفر فی مدح الإمام المنتظر^۷ و قصیده ای در باره سید فتال نجفی (همان: ۳۰۹ و ۳۶۵ و ۳۷۲ و ۳۸۱) و قطعاتی از رساله سوانح السفر که حاوی مثنوی معروف نان و حلوا را آورده است (ر.ک: همان: ۴۴ و ۱۰۴ و ۱۰۷ و ۱۵۰ و ۱۵۶ و ۳۳۵ و ۳۴۳ و ۳۴۹ و ۳۵۲ و ۳۶۰). و در جلد دوم قصیده ای در باره پدرش و بخش‌های دیگر از رساله سوانح السفر (ر.ک: همان: ۱۵: ۲۳ و ۵۳ و ۱۰۶) تمام مطالب سروده‌ها یا بخشی از آنها را آورده است. در جلد چهارم کشکول از کتاب خود بنام بحر الحساب نام می‌برد (ر.ک: همان: ۱۷: ۴۱۸)، و در جلد پنجم کشکول از کتاب معروف خلاصة الحساب مسئله ای را نقل و جهت اطلاع از تفصیل بحث به آن ارجاع

۱. «لَمَّا فَرَعْتُ مِنْ تَأْلِيفِ كِتَابِي الْمَسْمُومِ بِالْمَخْلَاةِ، الَّذِي حَوَى مِنْ كُلِّ شَيْءٍ أَحْسَنَهُ وَأَحْلَاهُ... فَاسْتَخَرْتُ اللَّهَ تَعَالَى، وَلَقَقْتُ كِتَابًا ثَانِيًا يَحْذُو حَذْوَ ذَلِكَ الْكِتَابِ الْفَاخِرِ... وَسَمَّيْتَهُ: بِالْكَشْكُولِ (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۴: ۳).

۲. «من رسالتی الموسومة بالجواهر الفرد، ومما سنح بخاطري في إبطال تركيب الجسم من الأجزاء التي لا يتجزى...» (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۴: ۴۱۷).

می‌دهد (ر. ک: همان: ۱۸: ۴۸). همه اینها قرائن و شواهدی است که دلالت دارد که نویسنده و مدون کتاب کشکول، خود شیخ بهایی است.

۴-۵. تاریخ نگارش این اثر

تاریخ نگارش کشکول در جایی از نسخه‌ها درج نشده است، برخی معتقدند که شروع به جمع‌آوری کشکول در سال (۹۹۱ تا ۹۹۳ ق)، یعنی به مدت سه سال بوده است (محبی، بی تا: ۳: ۴۴۱) و بعضی دیگر بر این باوراند که شیخ بهایی این کتاب را در سال (۱۰۰۲ ق) نوشته و مدعی شده است که آخرین تاریخی که در آن به سوانح عمر او اشاره دارد، تاریخ (۱۰۰۱ ق) است (ر. ک: استوارت، ۱۳۶۴: ۳۹). اما ظاهر امر نشان می‌دهد که کشکول همانند هر مجموعه و جنگ دیگری، در سالیان متمادی جمع‌آوری شده است، لذا نمی‌توان تاریخ مشخصی را برای شروع یا پایان آن در نظر گرفت؛ چرا که خود شیخ در مقدمه کتاب بیان می‌دارد که صفحاتی را سفید گذاشته تا هر وقت مطالب مناسبی را بدست آورد در آنها بنویسد (ر. ک: شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۴: ۲)، به همین لحاظ در کشکول می‌نویسد: در روز جمعه بیستم ماه صفر در سال (۹۹۲ ق) در تبریز اشعاری را سروده است (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۴: ۱۵۸). و همچنین در سال (۹۸۸ ق) شعری دیگری را در تبریز سروده است (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۸: ۱۸۷). و در جای دیگر می‌نویسد: در سال (۹۸۹ ق) شعری در قزوین سروده و به پدر خود در هرات فرستاده است (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۸: ۴۳). و همچنین در ششم ماه رمضان سال (۹۹۲ ق) در منطقه شیروان (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۴: ۱۱۸)؛ و در محرم سال (۱۰۰۸ ق) هنگام بازگشت از مشهد مقدس اشعاری را سروده است (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ج ۱۴، ۳۵۹)، و نیز شعری را از شخصی به نام جمال‌الدین محمد نقل می‌کند که در سال (۱۰۲۹ ق) در کرمان سروده و به کشکول خود اضافه کرده است (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۵/۱۳۸-۱۳۸). تاریخ (۱۰۲۹ ق) در حدود یک سال قبل از وفات شیخ بهایی است. این مطالب نشان می‌دهد که تاریخ تألیف کتاب کشکول قبل از سال (۹۸۸ تا ۱۰۲۹ ق) ادامه داشته است. شیخ بهایی در سال ۱۰۳۰ قمری در سن ۷۸ سالگی در اصفهان درگذشت و در مشهد مقدس به خاک سپرده شد (مدنی، ۱۹۰۵: ۲۹۱؛ مجلسی، ۱۴۱۳: ۱۴: ۴۳۵؛ بحرانی، ۱۳۴۵: ۲۲).

۵-۵. ویژگی‌های نسخه‌های خطی استفاده شده در تصحیح جدید کشکول شیخ بهایی

پس از مراجعه به فهرس نسخ خطی، مانند دنا، فنخا، کتاب‌شناسی شیخ بهایی ناجی نصرآبادی و معجم المخطوطات العراقية (ر. ک: درایتی، ۱۳۸۹: ج ۲۶/۴۰۳-۴۰۹؛ ناجی نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۴۷۷-۴۹۲؛ درایتی،

۱۳۸۹: ج ۱۳ / ۲۸۴-۲۸۶) و جستجوی فراوان نزدیک به صد (ایران ۸۱، عراق ۱۳، آلمان ۱ او ترکیه ۳) نسخه برای کَشکول شناسایی شد، وجود نسخه‌های فراوان از این کتاب به صورت ناقص و سقط مطالب عملاً انتخاب نسخه مناسب برای تصحیح سخت بود، پس از بررسی معلوم شد که بیش از ۳۵ مورد آن ناقص و ناتمام است، از ۶۵ مورد باقی مانده در مجموعه بیست نسخه - از جمله تک نسخه آلمان و ۳ نسخه ترکیه - دریافت و از میان آنها شش نسخه بر پایه اصول و معیارهای تعیین نسخه، گزینش و مورد استفاده قرار گرفته است. برخلاف روش مشهور در انتخاب نسخ، تنها اقدام بودن یا کامل بودن معیار نبود، بلکه کم غلط بودن، تنظیم مناسب، خوش خط و خوانا بودن و اضافات نسبت به نسخه‌های دیگر از جمله معیارهای انتخاب این نسخه‌ها بوده است. حال اطلاعات نسخ خطی گزینش شده برای تصحیح جدید این کتاب به شرح زیر است:

الف) ویژگی‌های ظاهری نسخه‌ها

۱. نسخه خطی با شماره ثبتی ۲۹۲۱ که در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) نگهداری می‌شود، حاوی ۵ جزء کامل کَشکول است. در تصحیح به حرف «س» رمزگذاری شده است. این نسخه به خط نسخ خوش در تاریخ - جزء اول تا پنجم به ترتیب - ۲۵ ذی قعدة ۱۰۵۱؛ ۱۴ محرم ۱۰۵۲؛ ۲۲ ربیع الثانی ۱۰۵۷ و ۲۳ ربیع الثانی ۱۰۵۷ ق کتابت شده است و کاتب نامعلوم است (دانش پژوه، ۱۹۷۷: ۵: ۴۳۶). در آغاز هر پنج جزء سر لوحه مجدول و تذهیب با گره بندی هندسی منقوش شده است. رنگ‌های بکار رفته در این سرلوح طلایی، آبی و قرمز است که این سه رنگ از اصلی‌ترین رنگ‌های مورد استفاده در کتاب آرایی نسخ خطی دوره قاجار هستند (ر. ک: رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۶۲-۱۶۳؛ و ناصری، ۱۳۷۰: ۱۸). جلد کتاب از نوع تیماج مشکی ضربی مقوایی است. کاغذ آن از نوع سپاهانی سفید به حجم ۲۷۵ برگ است. ابعاد آن ۱۹ × ۳۱ سانتی متر است. نثر آن در برخی موارد به شکل منظم و اکثراً به شکل مورب از بالا به پایین و اشعار سه ستونه مورب کتابت شده است. به جهت حفظ ترتیب و جلوگیری از کم و کاست کلمه‌ها، در ترتیب صفحات از شیوه رکابه عمل شده است، اعلام و تیتراها شنگرف است. در اطراف تمامی متن صفحات پنج جزء یک کادر ایجاد شده است. این نسخه، قدیمی‌ترین و نزدیک‌ترین نسخه به زمان مؤلف است. (تصاویر ۱ و ۲)

۲. این نسخه با شماره ثبتی ۱۰۷۰ در کتابخانه ملی تهران، در سال ۱۰۵۵ و ۱۰۵۴ توسط محمد صالح بن جمال الدین محمد شیرازی به خط نسخ خوش با مرکب سیاه کتابت شده است (انوار، ۱۳۵۷: ۹: ۶۵-۶۶). این نسخه شامل ۵ جزء کامل کتاب کَشکول است. ابعاد آن ۲۷ سطر در ۱۳ × ۲۴/۵ سانتی متر است و با جلدی از نوع تیماج عنابی سوخته، ترنج و نیم ترنج، گل نرکس نقاشی اندرون، مذهب مستعمل تجلید شده است. کاغذ این نسخه از

نوع دولت آبادی به حجم ۵۵۷ برگ به رنگ زرد با جدول کشی (کادر) ساده به رنگ سیاه و قرمز در اطراف متن ایجاد کرده است. نثر آن اکثراً مورب از بالا به پایین و اشعار به صورت پنج ستونه، چهار ستونه و سه ستونه، مورب کتابت شده است. در ترتیب صفحات به شیوه رکابه عمل شده است. اعلام و تیترها شنگرف است. در آغاز هر پنج جزء سر لوح مجدول و مذهب با گره بندی هندسی منقوش شده است. رنگ‌های بکار رفته در این سرلوح، طلایی، آبی و قرمز است که این سه رنگ از اصلی‌ترین رنگ‌های مورد استفاده در کتاب آرایبی نسخ خطی دوره قاجار است (ر.ک: ناصری، ۱۳۷۰: ۱۸). در داخل آنها شماره جلد هر جزء و اسم نویسنده به خط مذهب آورده شده است و برخی از صفحات حاوی اشکال هندسی با مرکب قرمز است. این نسخه در تصحیح. به حرف «ج» رمز گذاری شده است. (تصاویر ۳ و ۴)

۳. این نسخه با شماره ثبتی ۷۳۷۶ در کتابخانه مجلس، جزء اول در ۸ شوال ۱۰۶۰ ق، جزء دوم در ماه ربیع الثانی ۱۰۵۰ ق، جزء سوم و چهارم بدون تاریخ و جزء پنجم در روز جمعه ۲ جمادی الاولی ۱۰۶۰ ق با خط نسخ خوش در ابعاد ۱۴/۵ × ۲۴ سانتی متر، ۲۵ سطر در حجم ۳۸۹ برگ در یک کادر ساده به رنگ آبی و طلایی با مرکب سیاه شده است و کاتب نامعلوم است (صدرایی خوئی، ۱۳۷۶: ۲۵: ۳۶۲-۳۶۳). این نسخه شامل ۵ جزء کامل کتاب کشکول است. جلد کتاب از نوع تیماج عنابی سوخته، ترنج و نیم ترنج، گل نرکس نقاشی اندرون، مذهب مستعمل تجلید شده است. نوع کاغذ نامعلوم به رنگ لاجوردی است. نثر آن اکثراً مورب و برخی اشعار پنج ستونه، چهار ستونه مورب کتابت شده است. در ترتیب صفحات به شیوه رکابه عمل شده است. در آغاز هر جزء سر لوح مجدول و تذهیب با گره بندی هندسی منقوش شده است. رنگ‌های بکار رفته در این سرلوح طلایی، آبی، قرمز، سبز، صورتی و... است که از ویژگی‌های کلی آرایه‌ها و تزئینات در کتاب‌های عصر قاجار است (ر.ک: صدیقی اصفهانی و دیگران، ۱۳۹۶: ۹۳). حاشیه سرلوح و جدول صفحه جزء اول مزین به گل برگ‌های مذهب است، و داخل آن مهر مربعی به سجع «ادرنکی یا محمد» نوشته شده است و این مهر در چند صفحه تکرار شده است. برخی از صفحات حاوی اشکال هندسی است. برخی از صفحات دارای حواشی به خط کاتب است. اعلام و عناوین شنگرف است. در اطراف تمامی صفحات پنج جزء در یک کادر ایجاد شده است. این نسخه در تصحیح به حرف «م» رمز گذاری شده است. در فهرس، تاریخ نگارش این نسخه به اشتباه ۱۰۰۶ ثبت شده است. (تصاویر ۵ و ۶)

۴. این نسخه با شماره ثبتی ۱۱۸۴ در کتابخانه راغب پاشای ترکیه نگهداری می‌شود. در تاریخ پنجم ماه ربیع الثانی سال ۱۰۸۱ ق با خط نسخ خوش و خوانا در ۴۹۲ برگ از نوع کاغذ سپاهانی زرد رنگ در ابعاد ۶ × ۱۵ سانتی متر در

۲۵ سطر در داخل کادر ساده به رنگ آبی، قرمز و طلایی با مرکب سیاه کتابت شده است و کاتب نامعلوم است.^۱ این نسخه شامل ۵ جزء کامل کتاب کشکول بدون متن فارسی است. در ابتدای نسخه، نگارش مختصری از زندگینامه مؤلف از کتاب الريحانه خفاجی آورده شده است. نثر و اشعار به ترتیب و منظم، و تمام اشعار با جدول جداگانه مشخص شده است. در ترتیب صفحات به شیوه رکابه عمل شده است. برخی از صفحات دارای حواشی به خط کاتب است. اعلام و عناوین شنگرف است. در آغاز هر جزء سر لوح مجدول و تذهیب با گره بندی هندسی منقوش شده است. رنگ‌های بکار رفته در این سرلوح، طلایی، آبی، سبز، سیاه، قرمز، زرد و صورتی است که از ویژگی‌های کلی آرایه‌ها و تزئینات در کتاب‌های عصر عثمانی است و در زیر سرلوح شکلی هندسی به مانند مستطیل کشیده شده است و در داخل آن «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين» نوشته شده است و اطراف این سرلوح و جدول صفحه مزین به گل برگ‌های مذهب است. این نسخه در تصحیح به حرف «ر» رمز گذاری شده است. (تصاویر ۷ و ۸)

۵. نسخه دیگری با شماره ثبتی ۲۵۰۳ در کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی قم نگهداری می‌شود. در تاریخ ۸ جمادی الاولی ۱۲۳۵ ق با خط نسخ خوش و خوانا در ۶۹۴ صفحه ۲۳ سطر در ابعاد ۲۹ × ۲۰/۵ سانتی متر در نوع کاغذ ترمه زرد رنگ توسط سید شفیع حسینی با مرکب سیاه کتابت شده است (حسینی، ۱۳۸۴: ۷: ۶). این نسخه شامل ۵ جزء کامل کتاب کشکول است. جلد کتاب از نوع تیماج قرمز ضربی است. عناوین و نشانی‌های شنگرف در آن وجود دارد، در ترتیب صفحات به شیوه رکابه عمل شده است. برخی از صفحات حاوی اشکال هندسی با مرکب کم رنگ قرمز کتابت شده است. این نسخه در تصحیح به حرف «ا» رمز گذاری شده است.

۶. و نسخه ششم با شماره ثبتی ۴۶۰۸ در تهران کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران نگهداری می‌شود. در تاریخ دوم ماه شعبان سال ۱۱۰۶ ق با خط نسخ، خوش و خوانا در ۲۵۷ برگ در ۲۱ سطر، در ابعاد ۲۵ × ۲۰ سانتی متر، در نوع کاغذ نامعلوم زرد رنگ با مرکب سیاه به شکل منظمی کتابت شده است و کاتب نامشخص است.^۲ این نسخه فقط سه جزء از پنج جزء کشکول را در بر دارد. جلد کتاب از نوع چرم قهوه‌ای رنگ است. در ترتیب صفحات به شیوه رکابه عمل شده است. برخی از صفحات دارای حواشی به خط کاتب است. اعلام و عناوین در حاشیه و متن شنگرف است. صفحه اول متن ممه‌ور به مهر دانه‌ای با رنگ آبی، نوشته داخل مهر: «کتابخانه جمهوری اسلامی ایران،

۱. این نسخه دستی از ترکیه به دست ما رسیده و ظاهراً در فهرس ما ثبت نشده است.

۲. این نسخه ظاهراً در فهرس در دسترس ثبت نشده و از کتابخانه‌ای شخصی به دست ما رسیده است.

تأسیس ۱۳۱۶، گنجینه کتب خطی» است. این نسخه فقط متن عربی کشکول را دربر دارد و متن فارسی حذف شده است. انتخاب این نسخه به جهت وجود برخی مطالب اضافی در آن بوده است.

ب) ویژگی‌های محتوایی نسخه‌ها

از ویژگی‌ها و امتیازات مهم محتوایی این نسخه‌ها، اضافات مطالب آنها نسبت به شش نسخه مطبوع معروف چاپ شده - قبلی کشکول - مانند: چاپ تهران، مؤسسه انتشارات فراهانی، ۱۳۷۷ق؛ و چاپ قم، دارالعلم، ۱۳۷۸ق؛ و چاپ قم، منشورات لسان الصدق، ۲۰۰۶م؛ و چاپ حجری، تهران، به اهتمام نجم‌الدوله، ۱۳۲۱ق؛ و چاپ بیروت، اعلمی، ۱۴۰۳ق؛ و چاپ قم، مکتبه حیدریه، ۱۴۲۷ق آخرین چاپ مصحح کشکول - است. به‌عنوان نمونه به اضافات تفسیر لغز نحو (لغز الکافیة) و لغز قانون که طولانی‌ترین متن اضافات است (بیش از پنج صفحه وزیری) در ج ۱ کشکول از نسخه شماره ۱۱۸۴ و در نسخه مطبوع ج ۱، ص ۴۲۲-۴۲۴ و ۴۲۵-۴۲۸ می‌توان اشاره کرد: نمونه تفسیر لغز نحو: «قوله: «کمعمول أخوانه الست» المراد بها حتی، وواو القسم، ویاؤه، ومذ ومنذ. قوله: «وخامس علائم النصب» وهی أبوک وأخوک وحموک إلى آخره. قوله: «واختلف بالرفع والنصب آثاره» نحوه جاء الزیدان، رأیت أباک. - إلى - ویجئ البدل تابعاً لجملة بخلافه و مجيء البدل فعلاً تابعاً لفعل بخلافه». از نمونه تفسیر لغز قانون: «قوله: «نقصت منها حرفین» وهما الحرفان الأولان. قوله: «وهذا أيضاً غریب» لأن کلّ عدد فهو نصف مجموع حاشيته - أعنی ما فوقه وما تحته - وهذا الحرف یساوی مجموع ما فوقه وما تحته ولیس فی الحروف حرف بهذه الصفة إلا هذا الحرف. قوله: «عدد عظام الإنسان» عددها مائتان وثمانیه وأربعون (۲۴۸) بعدد ما خرج منها؛ أعنی الرحم». - إلى - قوله: «ومرکباته الثنائیات» وهی السبعة والعشرون المشهورة، فیصیر المجموع ستّة وثلاثین. این تفسیرها علاوه بر نسخه یاد شده بطور مستقل در حاشیه نسخه خطی لغز قانون شماره ۹۴۶۷ و ۹۴۶۶ مجلس نیز وارد شده است و از طرف دیگر دأب شیخ بر این است که معمولاً برنوشته‌های خود تعلیقه دارد مانند: تعلیقه بر زبدة الأصول، تعلیقه بر خلاصة الحساب، تعلیقه بر حبل المتین، تعلیقه بر لغز الزبدة (إعجاز الأغاز) و... و اضافاتی در ج ۴ و ۵ کشکول از نسخه‌های شماره ۱۰۷۰، ۱۱۸۴، ۲۹۲۱، ۲۵۰۳ و ۷۳۷۶ نیز می‌توان اشاره کرد. اما این نسخه‌ها با این ویژگی‌های مثبت، دارای ویژگی‌های منفی نیز هستند و تصحیح را برای محقق دشوار کردند، مانند وجود اغلاط و تصاحیف، اختلاف زیاد میان نسخه‌ها از جهت زیاده و نقصان و همخوان نبودن برخی از الفاظ به ویژه اعداد و ارقام تاریخی، هندسی، ریاضی، هیوی و نجومی و غیر اینها، حذف تمام متون فارسی در

برخی از نسخه‌ها، مانند: نسخه ۱۱۸۵ ترکیه و ۴۶۰۸ کتابخانه ملی ایران و مستند نبودن برخی از ارجاعات داخل کتاب که توسط مؤلف به جهت جلوگیری از تکرار و اطلاع بیشتر به آن ارجاع داده شده است.

۶-۵. بررسی درون مایه کشکول

شیخ بهایی با استفاده از منابع متقن و شایسته در کشکول با سبک و رویکرد خاصی تقریباً از همه معرفت‌های بشری مطالب آورده است که در ذیل به تفکیک به ترکیب مطالب کشکول به همراه منابع مورداستفاده اشاره می‌کنیم:

۱. تفسیری: در این کشکول نزدیک به چهار صد (۴۰۰) آیه شریفه استفاده و تفسیر شده است، آیاتی که بیشتر ناظر به مباحث اعتقادی - کلامی است، مانند: آیات تحدی، آیه عهد، آیه اکمال، آیه تطهیر، آیه آفاق، آیه نباء، آیه وضو و آیات سوره حمد، و مباحثی در علوم قرآنی مانند: نزول قرآن، أسماء انبیاء در قرآن، کیفیت قرائت قرآن، تعداد کلمات و حروف قرآن، علت نامگذاری سوره فاتحه به معانی.

۲. حدیثی: شیخ بهایی بیش از ۷۱۵ حدیث از مهم‌ترین احادیث و روایات معتبر اسلامی را که ناظر به مباحث اعتقادی و اخلاقی است در کتاب کشکول جمع کرده است، ۲۲ حدیث قدسی، ۲۰۱ حدیث از پیامبر اکرم (ص)، ۲۶۴ حدیث از امیر المؤمنین (ع)، و ۲۲۸ حدیث از دیگر معصومین مثل حدیث «عنوان بصری» و حدیث «قرب نوافل» فرازهای مکرری از «نهج البلاغه» علی (ع) و خصوصاً خطبه همام و «حدیث کُمیل» و خطبه‌های پیامبر اکرم (ص).
۳. دعایی: و برخی از ادعیه معتبر و منقول مطالب دیگر تشکیل دهنده بخشی از محتوای کتاب کشکول است. دعای سمات، حزین، دعاء عقد المکاره، دعایی از صحیفه سجّادیه در طلب حوائج، دعای احتجاب، و... .

۴. فلسفی: مباحث فلسفی یکی دیگر از موضوعاتی است که بخشی از کشکول را در بر گرفته است. موضوعات زیر از جمله آنها است: حرکت عقلی، علم و عالم، اقسام عوالم، علت و معلول، تعریف حقیقة البسیطة، جوهر فرد، معنی فلسفه و حکمت، برهان بر امتناع تناهی ابعاد، أحوال موجودات مجردة، برهانی بر بطلان جزء لا یتجزأ و... .
۵. کلامی- اعتقادی: یکی از مباحث قابل توجه و دقت در مباحث اعتقادی و کلامی است که شیخ بهایی در کتاب کشکول در قالب موضوعات مختلف به آن پرداخته است که در اینجا به برخی از موضوعات اشاره می‌شود: مانند: معرفت الله، اثبات واجب، مراتب توحید، صفات الله، علم باری، وجوب شکر منعم، برهان اثبات افضلیت پیامبر اکرم، معاد، عالم برزخ، تجسم اعمال، حقیقت نفس و بدن و... .

۶. اخلاقی: یکی دیگر از مباحث مهم و گسترده کشکول، مباحث اخلاقی در قلب آیات، روایات، نظرات و بیانات و تحلیل‌های علما، حکایات، پندها، مواعظ و اشعار است، بلکه می‌توان گفت اکثر نقل‌های شیخ بهائی، صبغه اخلاقی و نوعی جهت‌گیری کمال‌گرایانه روحی و عقیدتی است. موضوعاتی که در این زمینه معمولاً به چشم می‌خورد عبارت است از: مباحثی در اخلاص، تقوا و مراتب آن، زهد، حفظ عفت، اخلاق نیک، استغفار، صبر، خوف و رجاء، راه‌های توبه، نکوهش غرور، اسراف و موارد دیگر.

۷. عرفانی: آغشته بودن کشکول به آموزه‌های عرفانی و ذکر و یادکرد مکرر از عرفای بزرگ و قدیمی، مانند: حافظ، سعدی، ابن عربی، ابن جنید، حلاج، غزالی، خواجه عبدالله انصاری، عبدالرزاق کاشی، عطار نیشاپوری، عارف رومی (مولوی)، نظامی گنجوی، ابوسعید ابوالخیر و ده‌ها افراد دیگر، و برخی از مباحث عرفانی که در این کتاب به آن اشاره شده مانند: نشانه‌های عارفین، معنای عشق، معرفت نفس، درمان قلب، روح و نفوس، فرق بین هوی و شهوت، ادب نفس، علت تغییر حسن خلق، شرائط عبادات مقبوله، اقسام دعا، اقسام سعادت، اقسام نفس انسانی، منازل انسان، و... .

۸. شعر و ادب: می‌توان گفت حجم عمده‌ای از کشکول را سروده‌های فراوانی از امامان معصوم مانند: امام امیر المؤمنین، امام حسین، امام زین العابدین، امام صادق، امام رضا و امام هادی علیهم السلام و اشعاری از شعرای طراز اول عرب و عجم تشکیل داده است، همچون: متنبی، سید شریف رضی، ابو العلاء معری، ابن فارض، سعدی، حافظ، مولانا، نظامی، عطار، ابو فراس، ابو العتاهیه، ابو تمّام، بشار بن برد، صفی الدین حلّی، فرزدق، امرؤ القیس، حاجری، جامی، ابو نواس و... .

۹. ادبیات عرب: بخش دیگری از مطالب کشکول را مباحث ادبیات عرب با موضوعات زیر به خود اختصاص داده است: فرق بین بدل و عطف بیان، برخی از نکات ادبی، وضع «نعم» و «بئس»، واضع علم نحو، در تعریف عدد، ضمیر نکره، اقسام جمله، اقسام تشبیه، بحث تمیز، اقسام تشبیه، اقسام لام، اقسام مجاز، اقسام جز، اقسام واو، در بیان اسم جمع و اسم جنس، حروف جرّ، در بحث «فاء» تعقیب.

۱۰. مفهوم‌شناسی: بخشی از مطالب تألیف شده در کشکول ارائه تفسیر و تبیین خیلی از اصطلاحات و واژه‌های مهم لغوی و علمی است. مانند: معنای انسان، عشق، فلسفه، حکمت، سوفسطا، کعبین، تجرید، ادهم، افرح، نفس، حقیقه بسیطة، اسطرلاب، طیره، استغفار، عشار، هیولی، و موارد فراوان دیگر.

۱۱. ریاضیات، فیزیک و شیمی: بخشی دیگر از کشکول را مسائل مختلف و قابل توجه و دقت، ریاضیات، فیزیک و شیمی در بر می‌گیرد و در جای جای آن، از شاخه‌های مختلف دانش ریاضیات (حساب، هندسه، جبر، مقابله) به

طور فراوان مطرح کرده است، از جمله نکات ریاضی این کتاب، روشی است برای یافتن عددی که کسی در ذهن خود انتخاب کرده است. در ریاضیات قدیم به این نوع مسائل «مُضَمَرَات» می‌گفتند و حتی گاهی از قوانین فیزیکی همچون شکست نور و وزن مخصوص را مطرح می‌کند که استدلال محکمی را به همراه دارد و گاهی از شیمی و خواص فلزات و همانند آنها نیز مطالبی را بیان کرده است.

۱۲. هیئت و نجوم: بخش دیگری از کشکول را احکام و مباحث مربوط به هیئت و نجوم دربرگرفته است، مانند: اکتساب القمر الضوء من الشمس، حرکات الأفلاك، دورة فلك الثوابت، معرفة تقويم الشمس، معرفة ارتفاع الشمس، مرکز ثقل الأرض، معنی الأسطرلاب، الاعتدال فی خط الاستواء.

۱۳. طب: بخشی از مطالب کشکول به علوم طب اختصاص یافته است، مانند: حرکت نبض و حرکت قلب، سبب سرعت و کندی هضم، علاج مریض، بحث صفراء، خضراء وسوداء، دواى قلب، تعداد اعصاب و استخوان انسان.

۱۴. تاریخ: مطالب تاریخی از جمله مباحث گسترده کشکول است که مؤلف تلاش کرده اتفاقات مهم تاریخی را در این کتاب جمع‌آوری کند. مانند: اشاره به تاریخ پیامبر اکرم و ائمه علیهم السلام و برخی اتفاقات آن دوران، اشاره به تاریخ حکومت امویان، عباسیان، اسماعیلیان و مغولان در ایران، برخی از حوادث سال‌های (۴۰۱، ۴۸۹ و ۶۲۳ ق) از کتاب کامل تاریخ ابن اثیر، برخی از حوادث سال ۶۴۵ هجری از کتاب صفوة الصفوة ابن جوزی، و برخی از حوادث سال ۲۴۱ هجری از کتاب المدهش ابن جوزی، و موارد دیگر مانند: طاعون بصره در سال ۶۴ ق، ورود فرقه قرامطه به مکه مکرمه در سال ۳۱۰ ق، جریان قحطی بزرگ در نیشابور و خراسان در سال ۴۰۱ ق، جریان هدم حجر الأسود در تاریخ ۴۱۳ ق، جریان اجتماع شش تا ستاره در برج حوت در سال ۴۸۹ ق، جریان ظهور آتش در بیرون شهر مدینه در سال ۵۵۴ ق، ظهور چنگیزخان مغول در سال ۵۹۹ ق، انقراض مغول در سال ۷۳۶ ق، انقراض بنی عباس در سال ۶۵۶ ق، و وقایع الأیام مانند: یوم بدر، یوم أحد، یوم فتح مکه، یوم غدیر، یوم جمل، یوم صفین، یوم نهروان، یوم طف و اتفاقات مهم دیگر.

۱۵. ترجمه کوتاهی (در حدود ۴۸۷ نفر) از علما، دانشمندان و چهره‌های سرشناس جهان اسلام و برخی از حکمای یونان و جهان غرب مانند: ابوعلی سینا، ابونصر فارابی، ابن مسکویه، شیخ طوسی، شیخ مفید، شریف رضی، شریف مرتضی، خواجه‌نصیرالدین طوسی، علامه حلّی، غزالی، ابن اثیر، ابو البرکات، افلاطون، ارسطو، سقراط، جالینوس و...

۱۶. نامه‌ها و جواب‌ها: قسمتی از محتوای کشکول را نامه‌های برخی از علما و ملوکان به خود اختصاص داده است. مانند: نامه ارسطو به اسکندر، و اسکندر به ارسطو و جواب آن، نامه منصور عباسی به امام صادق ۷ و جواب آن،

نامه محقق طوسی به صاحب حلب، نامه حسن بصری به عمر بن عبدالعزیز، نامه معتصم عباسی به عبدالله بن طاهر، نامه سلطان محمود به خلیفه عباسی (القادر بالله) و جواب آن، نامه حجاج بن یوسف به سلیمان والی فارس و جواب آن، نامه ابوسعید ابوالخیر به ابن سینا و جواب آن، نامه غزالی به خواجه نظام‌الملک، نامه صفی حلی به برخی از علما، نامه هشام بن عبدالملک به پادشاه روم و جواب آن، نامه پادشاه روم به هارون الرشید، نامه پادشاه روم به عبدالملک مروان.

۱۷. حکمت‌ها و حکایت‌ها: یکی از موضوعات و مطالب قابل توجه که بخش زیادی از کَشکول را به خود اختصاص داده است - در حدود هزار و هشتصد و چهل و هشت (۱۸۴۸) فراز - کلماتی است از پیامبر اکرم و ائمه طاهریین علیهم السلام، حکما، متکلمان، عرفاً، اخلاقیون، صاحبان مناصب و... مانند افلاطون، ارسطو، سقراط، بقراط، فیثاغورس، جالینوس، لقمان حکیم، زینون الکبیر، ابن عباس، ابن مسعود، فرزدق، ابن سینا، سهروردی، غزالی، بوزرجمهر، بایزید بسطامی، ابن عربی، زمخشری، و بیشتر فرازها با عنوان: بعض الحکماء، بعض العارفین، بعض الأکابر، بعض الأعلام، بعض أهل الکمال، در باب مسائل حکمی، اخلاقی، عرفانی، اعتقادی، سیاسی، اجتماعی، مواعظ، حکایات گوناگون و فرازهای فکاهی و... که بر جامعیت و تنوع این اثر افزوده است.

۱۸. امثال: در حدود ۱۳۱ مورد امثال عربی، بخش دیگری از ساختمان کَشکول را تشکیل می‌دهند، در اینجا به نمونه‌های آنها اشاره می‌کنیم: إذا ظهر البیاض قلّ السواد، الحرّ حرّ ولو مسّه الضّرّ، العبد عبد و إن ساعده جدّ، الغریب من لیس له حبیب، المرء ریحانة و لیست قهر مانة، بعض الکلام أقطع من الحسام، فز من الموت و فی الموت وقع، لا عطر بعد عروس و...

۱۹. نوشته‌های خود مؤلف: بخش مهمی از مطالب و اشعار کَشکول نوشته خود شیخ بهائی است که حاوی سروده‌های مختلف عربی و فارسی اعم از قصائد، دوبیتی و...، لغزها، توضیح زندگینامه برخی اشخاص، پاسخ به سؤالات، نقد و بررسی، توصیف برخی کتاب‌ها مانند: صحیفه سجادیه. با این وصف، کَشکول تنها کتاب جمع‌آوری مطالب دیگران نیست، بلکه بخش مهمی از این کتاب، نوشته خود شیخ است، در صورت جمع‌آوری نوشته‌های ایشان خود یک کتاب مستقلی می‌شود.

۲۰. مطالب متفرقه: و مباحث متنوع و گوناگون دیگر که ساختار کَشکول را تشکیل می‌دهند عبارت‌اند از: مطالب کوتاه منطقی، فقهی، فرق و مذاهب، ملل و نحل، روان‌شناسی، موسیقی، علوم غریبه (طلسمات، سیمیا، کیمیا)، زمین‌شناسی، خواب‌ها در ۲۱ مورد نقل شده است و مطالب متفرق دیگر، از جمله مطالبی هستند که محتوای کَشکول را تشکیل داده‌اند.

۵-۷. توصیف محتوای کشکول

در توصیف محتوای کشکول به طور خلاصه می‌توان گفت که:

۱. شیخ بهایی مطالب کتاب کشکول را بدون عناوین و فصل‌بندی و نظم منطقی خاصی جمع‌آوری کرده است.
۲. همه مطالب کتاب به صورت مستند نقل شده است، مطالبی که مربوط به خود مؤلف است با عبارت‌های: «لکاتبه» و «قال کاتب الأحرف» و «کاتب هذه الأحرف» و «قال جامع الكتاب» و «قال نامق هذه السطور» و «لکاتب الأحرف بهاء الدین محمد عفا الله عنه» و «لکاتبه عفا الله عنه» و ... مشخص کرده است.
۳. اشعار را غالباً با ذکر اسم شاعر آورده است، و مواردی که یقین نداشته با عبارت «لا أدري» و «آخر» و «لبعضهم» و «من الديوان المنسوب إلى أمير المؤمنين 7» و «ومما ينسب إلى الإمام زين العابدين 7» و ... مشخص نموده است.
۴. تعلیقه‌هایی را پس از نقل مطالب برای تأیید، رد و مدح و ذم با عبارت‌های: «هذه كلمات تستحق أن تُكتب بالنور على جنات الحور» و «ولله درّ من قال» و «ما أحسن قول الحكماء» و «لکاتب الأحرف فيه نظر» و مانند آنها نوشته است.
۵. در برخی موارد، گزیده‌هایی از مطالب طولانی را نقل کرده و در پایان آن به انتخاب گزیده آن تصریح کرده است. مانند: أرجوزة ابن مکنس: «هذا ما اخترته من هذه الأرجوزة وهي طويلة جيّدة جداً» و در پایان قصیده ابی السعود افندی می‌گویی: «هذا آخر ما انتخبته منها وهي اثنان وتسعون بيتاً في غاية الجودة ونهاية السلاسة» و همچنین پس از نقل گزیده قصیده ابی فراس می‌نویسد: «هذا آخر ما اخترته منها وهي طويلة عذبة جيّدة رائقة المعاني جزلة الألفاظ» و موارد دیگر.
۶. در مواردی به جهت عدم تکرار مطالب، پس از بیان مختصری از مطالب؛ به جلد‌های دیگر کشکول یا حتی برخی از آثار دیگر خود ارجاع داده است مانند: «وأظنّ أنّي أوردتها في المجلّد الثالث من الكشکول» و در جای دیگر می‌نویسد: «قال کاتب الأحرف... وأظنّ أنّي أوردتها في المجلّد الثاني أو الثالث من الكشکول» و در ارجاع به آثار دیگر خود می‌گوید: «لما كانت هذه القصائد في المخلاة اقتصرت على هذا القدر في الكشکول».
۷. استفاده از جداول و اشکال هندسی در موارد مختلف. (ر. ک: ج ۱۵ / ۴۶؛ الشهور الرومية و ج ۱۶ / ۴۱۱ و ۳۸۲ و ۳۷۶ و ۳۷۴ و ۳۶۰ و ۱۵۰ و ج ۱۷ / ۲۴۳-۲۴۴ در باره خلفای عباسی).

۸-۵. ویژگی‌های زبانی

زبان کشکول شیخ بهایی عربی و فارسی است. مطالب نثر این کتاب ساده، روان و بدون اطناب و اغلاق است. می‌توان گفت شیخ بهایی در قرن دهم و یازدهم هجری، ادبیات مکتوب شیعی به زبان عربی و فارسی را با نوشتن کشکول شکوفا ساخته است. با این حال این کتاب به فراخور زمانه و قرنی که در آن به نگارش درآمده است؛ دارای ویژگی‌های زبانی است که به جهت رعایت حجم مقاله در ذیل به چند نمونه اشاره می‌شود.

الف) زبان هزل، هجو، طنز و مثل: شیخ بهایی در کشکول مطالبی قابل توجهی را در قالب نظم، نثر و حکایات به زبان هزل، هجو، طنز و مثل به فارسی و عربی آورده است. مانند: حکایتی هزل‌آمیز از ابن جوزی، شعری هزل‌آمیز از «ابو شبل» در وصف همسرش، هزلی در توصیف بلندی زلف معشوق، حکایتی از عشق‌بازی یک بادیه‌نشین، هجو ملیحی از ابن رومی، هجایی از بعض بخیلان، و مثل‌هایی مانند: لا عطر بعد العروس، ضرب الطبل تحت الکسا، الحرّ حرّ وإن مسّه الضّرّ و ده‌ها موارد دیگر.

ب) آوردن اشعار فارسی به سبک‌های مختلف: شیخ بهایی در جمع‌آوری اشعار فارسی کتاب کشکول، اشعار گوناگونی از رایج‌ترین و متداول‌ترین سبک‌های شعر در ادبیات ایران زمین آورده است. مانند: سبک خراسانی، سلجوقی (بینابین)، آذربایجانی، عراقی، و سبک معروف دوره صفوی، یعنی سبک هندی (اصفهانی) (ر.ک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۹: ۱۷-۲۶ و ۳۰-۳۷ و ۶۳؛ و شریفی، ۱۳۸۷: ۷۷۸-۷۸۰).

ج) انتخاب اشعار با انواع و اوزان مختلف: شیخ بهایی از لحاظ زبان شعری از همه نوع شعر به فارسی و عربی در کشکول آورده است مانند: قصائد، غزلیات، مثنویات، مستزاد، مخمّس، قطعات، رباعیات، دوبیتی، و از محور عربی مانند: بحر کامل، مطول، بسیط، رجز، خفیف، رمل، مدید، وافر، سریع، بسیط، متقارب، متدارک، خبب، منسرح و... به‌عنوان مثال: یکی از مثنوی‌های سروده خود مؤلف، مثنوی شیر و شکر است، این مثنوی شامل ۱۴۰ بیت است که در بحر «خَبَب» (مفعولُ مفاعلُ مفعولن) سروده و در شش بخش بدون هیچ حکایتی تنظیم شده است (شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۴: ۳۸۸). این بحر در میان شعرای عرب متداول بوده و کهن‌ترین استعمالش در میان فارسی‌سرایان، گویا در همین منظومه شیر و شکر است (ر.ک: شمیسا، ۱۳۷۵: ۴۵، ۱۱۶ و ۱۶۷).

۹-۵. نقد تصحیح چاپ المكتبة الحیدریة

آخرین تصحیحی که از کتاب کشکول شیخ بهایی انجام گرفته چاپ المكتبة الحیدریة است. این تحقیق - طبق

اظهارات مصحح محترم در مقدمه تحقیق - با یک نسخه خطی موجود در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی قم، به شماره ثبتی ۲۵۰۳، به کتابت سید محمد شفیع حسینی در تاریخ ۱۳۳۵ ق، و با دو نسخه مطبوع، یکی چاپ میمنه مصر در سال ۱۳۰۵ ق و دیگری چاپ ایران به تحقیق محمدصادق نصیری در سال ۱۳۷۷ ق در تصحیح کتاب کشکول شیخ بهایی مورد استفاده قرار گرفته است. با بررسی انجام شده، تحقیق سابق در ابعاد مختلف تصحیح دارای اشکال است. در این پژوهش به جهت محدودیت حجم تنها به اشکالات مقابله دو یا سه صفحه نخست جزء اول، دوم و سوم کشکول با نسخه خطی یاد شده اشاره می‌شود. قبل از پرداختن به اشکالات، لازم است به این نکته توجه شود که در تصحیح سابق هیچ کدام از نقل قول‌ها، اشعار - اعم از فارسی و عربی - و اکثر روایات معصومین مستند نشده و کلمات معصومین با گیومه مشخص نگردیده است:

الف) برخی از اشکالات مقابله با نسخه خطی جزء اول کشکول (ص ۲-۳):

- نسخه: «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين» مصحح عبارت «وبه نستعين» را وارد نکرده است.
- و حکایات شائقة تمزج بالنفوس (ج ۱ / ص ۵۳) نسخه: «تمرّج بالنفوس» است و این کلمه مناسب سیاق عبارت است. به معنی خوشحالی و شادی است.
- و مباحثات سديده سنح للخواطر الفاتر (ج ۱ / ص ۵۳) نسخه: «سنحت للخواطر الفاتر».
- أو عقد انفصم سلکه (ج ۱ / ص ۵۴) کلمه «سلکه» در نسخه وارد نشده است.
- ولم أذكر شيئاً (ج ۱ / ص ۵۴) نسخه: «ولو أذكر شيئاً».
- وغض عليه أنياب حرصك (ج ۱ / ص ۵۴) نسخه: «بناب حرصك».
- ما أورده الإمام الرازي في تفسيره الكبير (ج ۱ / ص ۵۶) نسخه: «في التفسير الكبير».
- لأنّ الجميع لا يردّ البتة؛ إذ بعضه مقبول (ج ۱ / ص ۵۶) در نسخه «و بعضه» ثبت شده است.
- في الإحياء: رأى بعضهم الشبلى في المنام (ج ۱ / ص ۵۶) عبارت «في الإحياء» در نسخه وارد نشده است.
- حاسبونا فدققوا ثمّ متوا فأعتقوا * هكذا شيممة الملوك بالمماليك يُرفقوا (ج ۱ / ص ۵۷) بیت دوم (هكذا شيممة الملوك بالمماليك يُرفقوا) در نسخه وارد نشده است.

ب) برخی از اشکالات مقابله با نسخه خطی جزء دوم کشکول (ص ۱۶۰-۱۶۱):

- وبیم ذلک فی الكتاب العزیز (ج ۲ / ص ۴۶۷) نسخه: «فی کتابه العزیز».
- هذا يوم ظهور الأسرار (ج ۲ / ص ۴۶۷) نسخه: «يوم ظهور الأسرار». هر چند «هذا يوم...» مناسب سیاق عبارت بوده

و صحیح است، اما برای مصحح لازم است به متن نسخه توجه کند و موارد اشکال را در پی‌نوشت توضیح دهد.

- فحضر یوماً مجلس المرتضی‌ی واستأذنه (ج ۲/ ص ۴۷۰) نسخه: «واستأذن منه».
- أن یقرأ علیه شیئاً من النجوم (ج ۲/ ص ۴۷۰) نسخه: «من علوم النجوم».
- فأشار إليه المفید (ج ۲/ ص ۴۷۰) در نسخه کلمه «المفید» وارد نشده است.
- وقولها له: علم ولدی (ج ۲/ ص ۴۷۰) کلمه «له» در نسخه وجود ندارد.
- [۱۱۵۷] آخر (ج ۲/ ص ۴۷۱) در نسخه به جای «آخر»، «غیره» ثبت شده است.
- [۱۱۵۹] [غیره]: (ج ۲/ ص ۴۷۱) در نسخه «وله» ثبت شده است.
- فسلموا إليه الصدقات، فرجع (ج ۲/ ص ۴۷۳) کلمه «فرجع» در نسخه ثبت نشده است.
- المعلق علی شیء بکله إن عدم عند عدمه (ج ۲/ ص ۴۷۳) در نسخه «بکلمه».
- وقرأ حمزة والكسائی: «فتثبتوا» آی توقفوا (ج ۲/ ص ۴۷۳) در نسخه «فتوقفوا».
- إلی أن تبین لكم الحال (ج ۲/ ص ۴۷۳) در نسخه «یتبیین».
- التثبت فی الآیة معلل بأدائه إلی إصابة القوم آی قتالهم (ج ۲/ ص ۴۷۴) در نسخه «آی مالهم».

(ج) برخی از اشکالات مقابله با نسخه خطی جزء سوم کشکول (۲۶۴-۲۶۴):

- والهالك من هوی فیها (ج ۳/ ص ۷۲۲) در نسخه «هو» نوشته شده و این نادرست است، صحیح همان «هوی» است به معنای: دل بستن، محبت داشتن، فروافتادن، دلبسته شدن. معنی عبارت هرکس به دنیا دل ببندد یا فروافتد هلاک گردد.
- [۱۸۴۳] ولبعضهم فی هذا المعنی: سَأَغْسِلُ عَنِّي العَارَ بالسَّيْفِ جالِباً... (ج ۳/ ص ۷۲۳) در نسخه عبارت: «ولبعضهم فی هذا المعنی» وارد نشده است.
- [۱۸۴۴] من خط ش (ج ۳/ ص ۷۲۳) منظور از «ش»، «شهید» است. یعنی به خط شهید ثانی.
- عن عنوان البصری وکان شیخاً قد أتى... (ج ۳/ ص ۷۲۳) در نسخه: «شیخاً کبیراً».
- فلما قدم جعفر بن محمد الصادق (ع) كنت أختلفت إليه (ج ۳/ ص ۷۲۳) در نسخه: «محمد الصادق (ع) المدينة».
- وقلت فی نفسی لو تفرس لی خیراً (ج ۳/ ص ۷۲۳) نسخه: «فی خیراً».
- إذ خرج خادم فقال (ج ۳/ ص ۷۲۴) نسخه: «خادم له».
- لو لم یکن فی زیارته (ج ۳/ ص ۷۲۴) نسخه: «من زیارته».

- آن لا يرى العبد لنفسه فيما حوَّله الله ملكاً (ج ۳ / ص ۷۲۴) نسخه: «خوَّله الله إليه ملكاً».
- وجعل اشتغاله فيما أمره الله تعالى به (ج ۳ / ص ۷۲۵) نسخه: «وجملة اشتغاله».
- فهذا أول درجة التقى (ج ۳ / ص ۷۲۵) نسخه: «درجة المتقين».
- ومن وعدك بالخنا فعده بالنصيحة والدعاء (ج ۳ / ص ۷۲۵) نسخه: «بالجفاء فعده».
- ولا تجعل رقبتك في الناس خبيراً (ج ۳ / ص ۷۲۶) نسخه: «للناس جسراً».

۵-۱۰. ویژگی‌های تصحیح جدید

- تصحیح جدید کشکول شیخ بهایی دارای ویژگی‌های زیادی است که در زیر به اهم آنها اشاره می‌شود:
- مقابله با شش نسخه خطی و مراجعه به پنج نسخه مطبوع: کشکول شیخ بهایی برای نخستین بار با شش نسخه خطی یاد شده - در حد امکان - مقابله و تصحیح شده است، وثبت اختلاف نسخ در مواردی که مغیر معنا است و تصحیفات و خطای بین ناسخ در این تصحیح اصلاح شده است.
 - وجود مطالب اضافی: از مقابله نسخه‌های برگزیده شده برای تصحیح کشکول، مطالب جدیدی بدست آمد که در چاپ‌های گذشته کشکول نبوده است (ر.ک: شیخ بهایی، ۱۴۴۲: ۱۴، ۷۰ و ۴۲۲-۴۲۸ و ۴۳۰ و ۴۴۴: ۱۷، ۴۸-۴۹ و ۵۹ و ۱۰۹ و ۱۲۹ و ۱۹۴ و ۲۱۰-۲۱۱ و ۳۱۴ و ۳۱۹: ۱۸، ۴۱ و ۵۳ و ۳۲۱ و ۴۱۶).
 - مستند سازی کامل: تخریب و مستند سازی تمام آیات، روایات، اشعار، نقل قول‌ها و... و توضیح مناسب در موارد لزوم. البته در برخی موارد تخریب از کتاب‌های متأخر از زمان شیخ نیز انجام شده است.
 - اعراب گذاری کامل همه آیات، اشعار عربی و روایات در موارد لزوم و تعیین نوع بحرهای اشعار عربی.
 - شماره بندی فرازاها و استخراج فهرست مطالب: تمام فرازهای پنج جلد کشکول با شماره بندی و عنوان گذاری تنظیم شده است، جلد ۱: ۴۸۱ عنوان و ۹۸۶ فراز؛ جلد ۲: ۳۱۱ عنوان و ۶۴۳ فراز؛ جلد ۳: ۴۵۳ عنوان و ۱۱۱۶؛ جلد ۴: ۴۸۸ عنوان و ۱۲۱۹ فراز؛ و جلد ۵: ۵۸۰ عنوان و ۱۳۷۶ فراز.
 - به رسم امانت تمام مطالب موجود در نسخه‌ها به طور کامل آورده شده است مانند: هجوها، هزل‌ها، طنزها، ضرب‌المثل‌ها و...
 - تنظیم بر پنج مجلد: شیخ بهایی کتاب کشکول را به پنج مجلد تقسیم کرده است و در تحقیق جدید برای اولین بار تنظیم نهایی آن بر اساس همین پنج مجلد بر پایه حجم تألیف سامان یافته است.^۱

۱. البته ما ادعا نداریم کار ما بی‌عیب و نقص است، اما می‌توان گفت از نظر تصحیح و تحقیق نسبت به چاپ‌های قبلی خیلی بهتر است.

۶. نتیجه

در این مقاله پس از بیان طرح موضوع در مقدمه و اشاره به پیشینه، ضرورت و روش پژوهش، معرفی اجمالی شیخ بهایی نویسنده کتاب کَشکول و تبارشناسی این اثر، تاریخ‌نگارش و انتساب آن به شیخ بهایی، به تفصیل در باره ویژگی‌های شش نسخه برگزیده شده برای تصحیح جدید، پرداخته شده است. از ویژگی نسخه برگزیده شده برای تصحیح جدید اضافه مطالب آنها نسبت به چاپ‌های قبلی بوده است. در ادامه ضمن توضیح در باره توصیف محتوا و کیفیت ترکیب کتاب کَشکول، ویژگی‌های زبانی این کتاب مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است، بررسی درون‌مایه کَشکول حاکی از این است که شیخ بهایی در حوزه‌های مختلف علمی مانند: تفسیر، حدیث، کلام، فلسفه، عرفان، اخلاق، ادبیات عربی و فارسی، ریاضیات و فیزیک، هیئت و نجوم، تاریخ، شعر و حکایات، مطالب این کتاب را جمع‌آوری و با رویکرد اصول و ضوابط مذهب شیعه امامیه به خامه کشیده است. از نظر زبانی باید گفت که زبان هزل، هجو، طنز و مثل، آوردن اشعار فارسی از سبک‌های گوناگون مانند: خراسانی، سلجوقی، آذربایجانی، عراقی، و هندی (اصفهانی) سبک معروف دوره صفوی، و انتخاب اشعار با انواع و اوزان مختلف به فارسی و عربی از ویژگی‌های زبانی آن است. سپس ویژگی‌های تصحیح جدید مانند: مقابله با شش نسخه خطی برای نخستین بار، مستندسازی تمام آیات، روایات، اشعار، نقل قول‌ها و اعراب‌گذاری اشعار عربی و تعیین نوع بحر آنها، شماره‌بندی فرازهای و عنوان‌گذاری تمام مطالب کتاب بازگو شده است و در نهایت اشکالات و کاستی‌های تصحیح قبلی به طور مستند ارائه شده است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتابنامه

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۹۲ ش). فرهنگ معاصر عربی - فارسی، تهران: نشر نی.
- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله (۱۴۰۱ ق)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، قم: خیام.
- امین، سید محسن (۱۴۰۳ ق). أعیان الشیعة، تحقیق: حسن امین. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- انوار، سید عبدالله (۱۳۵۷ ش). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی. تهران: انتشارات کتابخانه ملی.
- بحرانی، یوسف (۱۳۴۵ ق) لؤلؤة البحرين فی الإجازة لقرتی العین، نجف: دار النعمان.

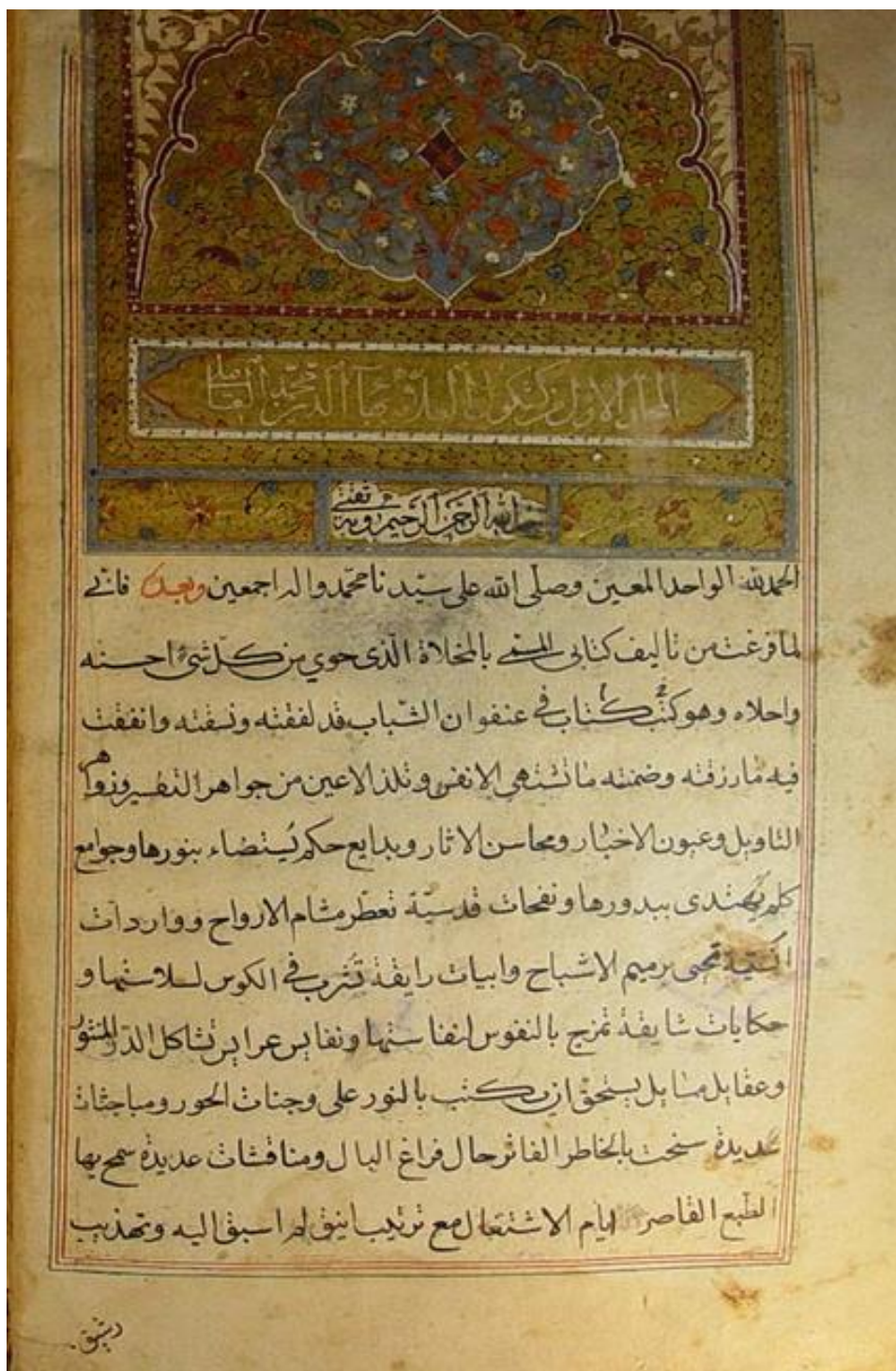
- بلیانی، تقی‌الدین محمد اوحدی حسینی (۱۳۸۹ ش)، عرفات العاشقین و عرصات العارفین، تصحیح: ذبیح‌الله صاحب‌کار و آمنه فخر احمد، تهران: میراث مکتوب و کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- تبریزی، محمدحسین بن خلف (۱۳۶۱ ش). برهان قاطع، تهران: امیرکبیر.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۹ ش). ادبیات، زبان و نگارش دانشگاهی، تهران: آرون.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۵ ق). أمل الآمل، تحقیق: سید احمد حسینی. بغداد: مکتبه الاندلس.
- حسینی اشکوری، سید احمد (۱۳۶۱ ش). تراجم الرجال، قم: دلیل ما.
- حسینی اشکوری، سید احمد (۱۳۸۴ ش). فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی. قم: کوثر.
- حسینی، ضیاء‌الدین یوسف بن یحیی (۱۴۲۰ ق). نسمة السحر بذكر من تشیع و شعر، تحقیق: کامل سلمان جبوری. بیروت: دار المؤرخ العربی.
- خفاجی، شهاب‌الدین احمد بن محمد بن عمر (۱۳۸۶ ق). ریحانة الألبا و زهرة الحیاة الدنیا. تحقیق: عبدالفتاح محمد الحلو.
- دانش‌پژوه و منزوی، محمدتقی و علی‌نقی (۱۹۷۷ م). فهرست کتابخانه سپهسالار. تهران: دانشگاه تهران.
- درایتی، مصطفی (۱۴۳۹ ق). معجم المخطوطات العراقية، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری مؤسسه کاشف الغطا در نجف اشرف.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹ ش). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (فنخا)، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹ ش). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳ ش). لغتنامه، زیر نظر: سید جعفر شهیدی و محمد معین. تهران: روزنه.
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۶). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، کتاب آرای، تهران: سازمان مطالعات و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ستورات، دوین جی (۱۳۶۴ ش). شیخ بهایی و کشکول او، ترجمه حسین معصومی همدانی، مجله نشر دانش، شماره سوم، سال ۱۱، ص ۴۴-۴۷.
- شریفی، محمد (۱۳۸۷ ش)، فرهنگ ادبیات فارسی، تهران: معین.
- شیما، سیروس (۱۳۷۵ ش). فرهنگ عروضی، تهران: فردوس.
- صدراپی خویی، علی (۱۳۷۶ ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. قم: دفتر تبلیغات.
- صدیقی اصفهانی، زهرا؛ نجارپور جباری، صمد؛ خواجه احمد عطاری، علیرضا (۱۳۹۶ ش). تطبیق تذهیب‌های سه نسخه از قرآن‌های دوره قاجار با تأکید بر ویژگی‌های بصری آنها. دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر، ۷(۱۴)، ۸۳-۹۹.
- ضنافی، سعید (۱۴۲۴ ق). المعجم المفصل فی المعرب والدخیل، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- طالوی دمشقی، درویش محمد بن احمد (۱۴۰۳ ق). سانحات دمی القصر فی مطارحات بنی‌العصر، تحقیق:

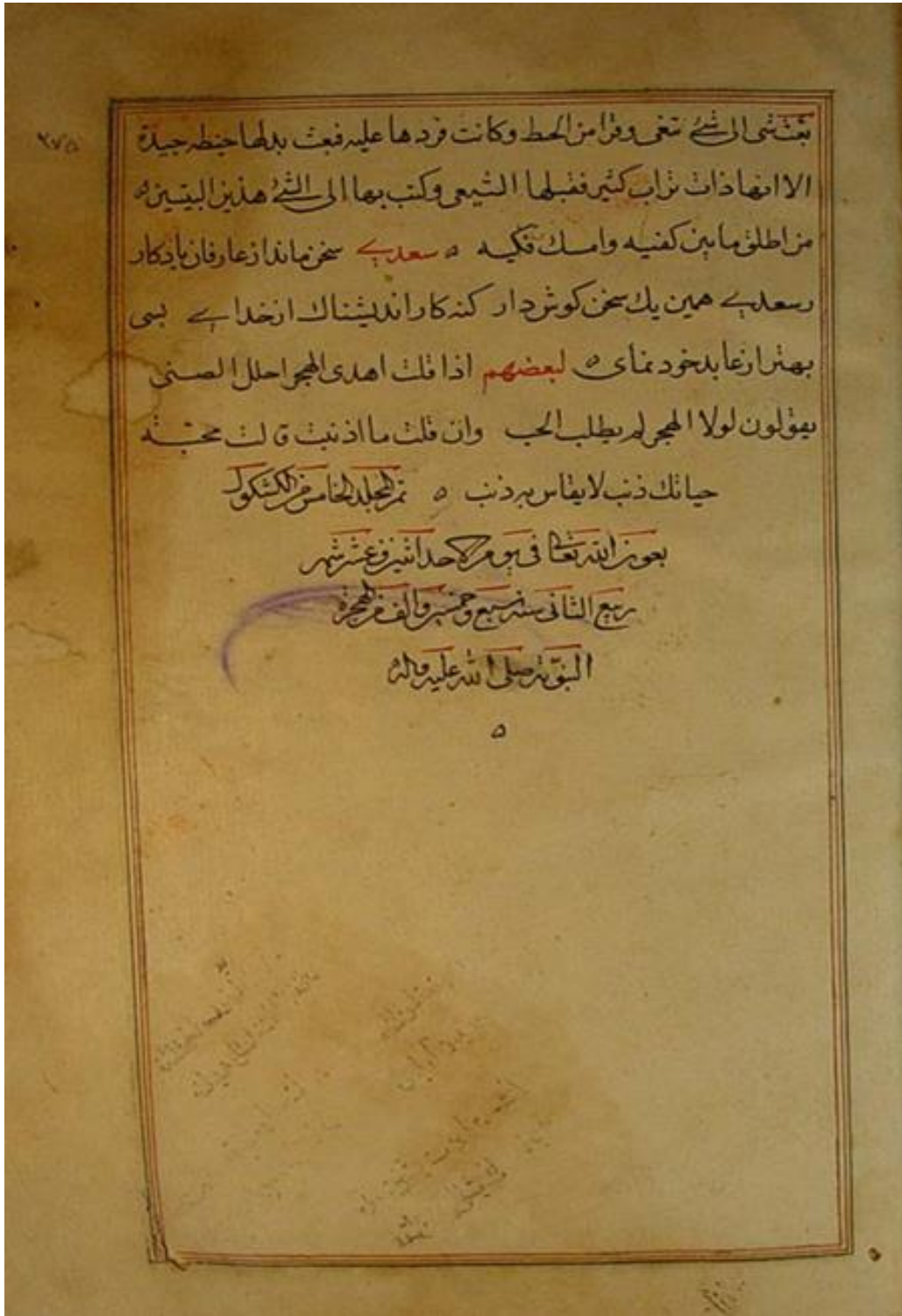
- محمد مرسی خولی، بیروت: عالم‌الکتاب.
- عاملی، بهاء‌الدین محمد (۱۴۴۲ ق). موسوعة الشيخ بهاء‌الدین العاملي. اعداد و تحقیق: مرکز احیای آثار اسلامی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
 - عاملی، بهاء‌الدین محمد (۱۴۰۳ ق). الکشکول. بیروت: اعلمی.
 - عاملی، بهاء‌الدین محمد (۱۴۴۲ ق). الکشکول، موسوعة الشيخ بهاء‌الدین العاملي / ۱۴.
 - عاملی، بهاء‌الدین محمد (۱۴۴۲ ق). الکشکول، موسوعة الشيخ بهاء‌الدین العاملي / ۱۵.
 - عاملی، بهاء‌الدین محمد (۱۴۴۲ ق). الکشکول موسوعة الشيخ بهاء‌الدین العاملي / ۱۷.
 - عاملی، بهاء‌الدین محمد (۱۴۴۲ ق). الکشکول، موسوعة الشيخ بهاء‌الدین العاملي / ۱۸.
 - عرضی، ابوالوفاء بن عمر (۱۹۸۷ م). معادن الذهب فی الأعیان المشرفة بهم الحلب، دراسة، تحقیق: عبدالله الغزالی. کویت: مكتبة دار العروبة.
 - قمی، شیخ عباس (۱۳۸۵ ش). الفوائد الرضوية فی احوال علماء المذهب الجعفريه، تحقیق: ناصر باقری بیدهندي. قم: بوستان کتاب.
 - مجلسی، محمدتقی (۱۴۱۳ ق). روضة المتقين فی شرح من لا يحضره الفقيه، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشان پور.
 - محبی. محمد (بی تا). خلاصة الأثر فی أعیان القرن الحادی عشر. بیروت: دار الصادر.
 - مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۴ ش). ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنية واللقب. تهران: خیام.
 - مدنی، سید علی خان (۱۹۰۵ م). سلافة العصر فی محاسن الشعراء بكل مصر، قاهره.
 - معین، محمد (۱۳۸۱ ش). فرهنگ فارسی (متوسط)، تهران: سپهر.
 - منشی، اسکندر بیگ (۱۳۷۷ ش). تاریخ عالم‌آرای عباسی. تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
 - میرزاحمد باقر خوانساری (۱۳۹۲ ش). روضات الجنات فی أحوال العلماء والسادات، تحقیق: اسدالله اسماعیلیان. قم: مكتبة اسماعیلیان.
 - ناجی نصرآبادی، سید محسن (۱۳۸۷ ش). کتاب شناسی شیخ بهائی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
 - ناصری، ملیح (۱۳۷۰ ش). مکتب اسلیمی اولین گام در راه طراحی تذهیب و مینیاتور. تهران.
 - نفیسی، علی اکبر (بی تا). فرهنگ نفیسی. تهران: کتابفروشی خیام.
 - نوری. میرزا حسین (۱۴۱۵ ق). خاتمة مستدرک الوسائل، تحقیق: قم: مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث.
 - واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۷۲ ش). خلد برین (ایران در روزگار صفویان)، به کوشش میرهاشم محدث. تهران: بنیاد موقوفات افشار.

پیوست‌ها - تصاویر نسخ خطی

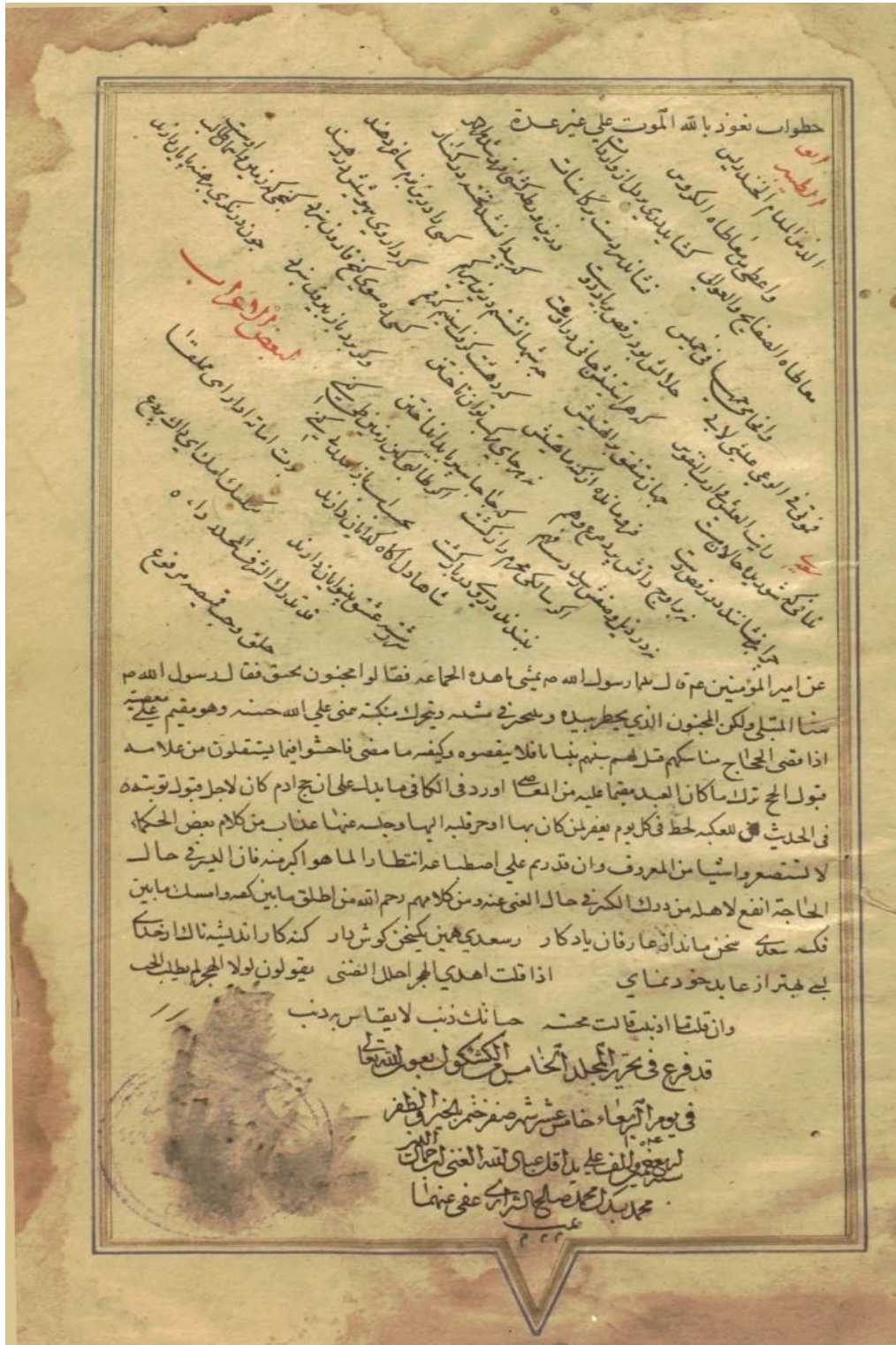
تصویر ۱: صفحه نخست جزء اول نسخه کتابخانه شهید مطهری (سپهسالار) به شماره ثبت ۲۹۲۱

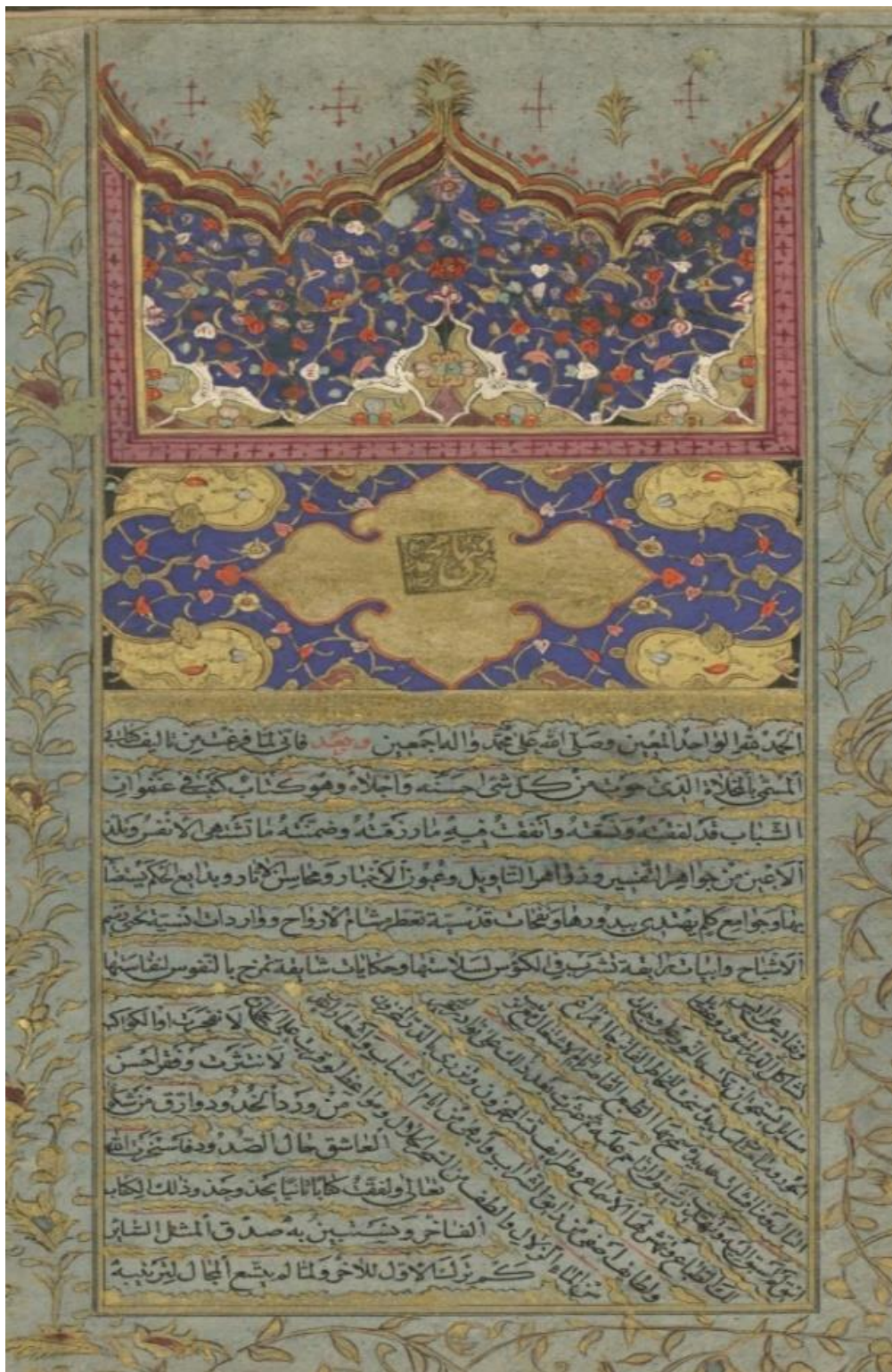
تصویر ۲: صفحه پایانی جزء پنجم نسخه کتابخانه شهید مطهری (سپهسالار) به شماره ثبت ۲۹۲۱

تصویر ۳: صفحه نخست جزء اول نسخه کتابخانه ملی ایران به شماره ثبت ۱۰۷۰

تصویر ۴: صفحه پایانی جزء پنجم نسخه کتابخانه ملی ایران به شماره ثبت ۱۰۷۰

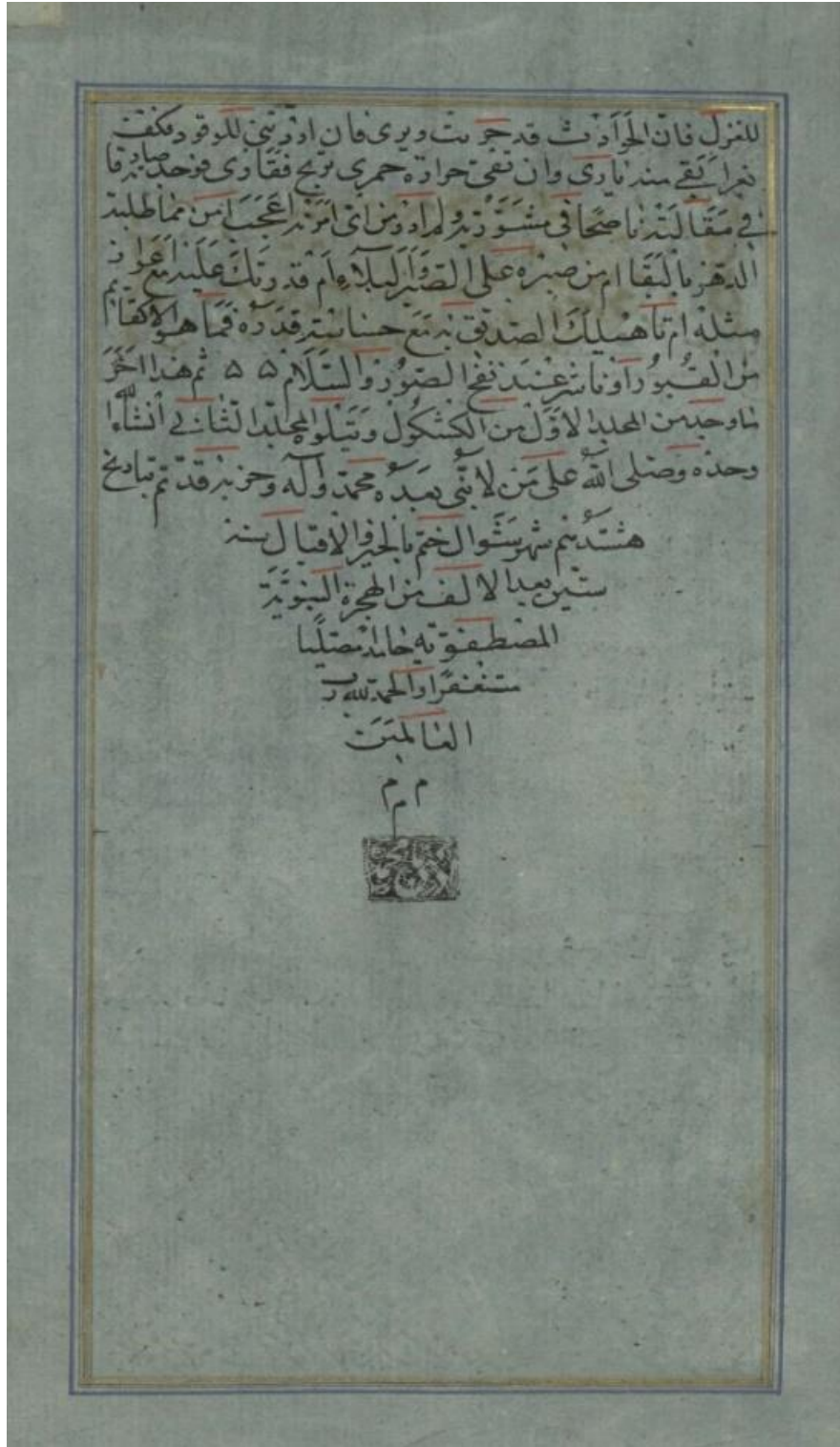
تصویر ۵: صفحه نخست جزء اول نسخه کتابخانه مجلس به شماره ثبت ۷۳۷۶

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

تصویر ۶: صفحه پایانی جزء اول نسخه کتابخانه مجلس به شماره ثبت ۷۳۷۶

تصویر ۷: صفحه نخست نسخه راغب پاشای ترکیه به شماره ثبت ۱۱۸۴

تصویر ۸: صفحه پایانی نسخه راغب پاشای ترکیه به شماره ثبت ۱۱۸۴